

ΙΕΡΟΝ ΑΘΗΝΑΣ ΣΩΤΕΙΡΑΣ ΚΑΙ ΠΟΣΕΙΔΩΝΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΚΑΔΙΚΗΝ ΑΣΕΑΝ

Ἔστι δὲ ἄνοδος ἐξ Ἀσέας ἐς τὸ ὄρος τὸ Βόρειον καλούμενον καὶ ἐπὶ τῇ ἄκρῃ τοῦ ὄρους σημεῖά ἐστιν ἱεροῦ· ποιῆσαι δὲ τὸ ἱερόν Ἀθηναῖ τε Σωτείρα καὶ Ποσειδῶνι Ὀδυσσεῖα ἐλέγετο ἀνακομισθέντα ἐξ Ἰλίου. ΠΑΥΣ. VIII 44, 4.

Ὅτε ὁ L. ROSS κατὰ τὴν περιοδείαν του ἀνὰ τὴν Πελοπόννησον ἐπεσκέφθη τὸ 1834 τὰ ἐρείπια ὀλομαρμάρου ναοῦ, τὰ ταυτισθέντα ἤδη ὑπὸ τοῦ LEAKE πρὸς τὸ ἱερόν τῆς Ἀθηναῖς καὶ τοῦ Ποσειδῶνος κατὰ τὴν Βίγλαν, ἔμεινε πολὺ εὐχαριστημένος, διότι ἐβεβαίωσε ὅτι μέγα μέρος τοῦ ἀρχαίου ὑλικοῦ διετηρεῖτο ἐκεῖ ἄθικτον. Ἐσκόπευε λοιπὸν νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸν τόπον καὶ μὲ τὴν βοήθειαν ἀρχιτέκτονος συστηματικῶς νὰ ἐρευνήσῃ τὸν ἀπροσδόκητον εἰς τὴν ἐρημίαν ἐκείνην καὶ πολλὰ ὑποσχόμενον ἐρειπιῶνα. Ἄλλ' ἢ λύπη αὐτοῦ καὶ ἀπογοήτευσίς ὑπῆρξε μεγάλη, ὅταν τὸ 1840 συνοδεύων τοὺς βασιλεῖς Ὀθωνα καὶ Ἀμαλίαν ἐπεσκέφθη τὸ δεύτερον τὸν τόπον, διότι τὸν εὗρεν ἔρημον τοῦ θαυμαστοῦ ὑλικοῦ, πὺν ὑπελόγιζε νὰ ἐπιδεῖξῃ εἰς τὰς μεγαλειότητας. Εἶχε μάθει, ὅτι ἐν τῷ μεταξύ, τὸ 1837, οἱ γειτονικοὶ Βαλτετσιῶται κτίζοντες τὴν νέαν των ἐκκλησίαν εἶχον χρησιμοποίησι πολυάριθμα μάρμαρα ἐκ τοῦ ἐρειπιῶνος τῆς Βίγλας. Εὐνόητος ἦτο ἡ δυσφορία του καὶ εἰς τὴν σχετικὴν περιγραφὴν ἐπιλέγει: οὔτε ὁ χρόνος οὔτε ὁ ἥλιος, βροχὴ ἢ πάγος εἶναι οἱ καταστροφεῖς, ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος μόνον¹.

Βεβαίως ἡ ἀνωτέρω γνωμάτευσις τοῦ ROSS εἶναι ἀναντίρρητη, ἀλλ' ὑπῆρξε καὶ οἰονεὶ προφητικὴ σχετικῶς μὲ τὴν μελλοντικὴν τύχην τοῦ ἱεροῦ. Διότι ἡ αὐτὴ λυπηρὰ ἱστορία ἐπανελήφθη καὶ κατὰ τὸν 20^{ον} αἰῶνά μας. Τὸ 1910 δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐνήργησα τὴν πρώτην ἀνασκαφὴν καὶ ἀποκάλυψιν τοῦ ἀρχαίου ναοῦ μὲ ἀρκετὰ εὐρήματα, ἀρχιτεκτονικὰ καὶ μικροτεχνήματα. Οἱ περίοικοι ἐγνώριζον ὅτι ἐπὶ τοῦ ναοῦ ὑπῆρχε παλαιὸν ἐκκλησίδιον τῆς Ἁγία-Σωτήρας ὡς ἔλεγον, παρερμηνείας, ὡς γνωστόν, τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος, ἀλλὰ χωρὶς δισταγμὸν ἀπεμάκρυνα τοὺς ἀμόρφους λιθοσωροὺς τοῦ ριζικῶς κατερειπωμένου ἐκκλησιδίου πρὸς ἀνάδειξιν τοῦ μεγάλου ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου τῶν παλαιῶν. Οὔτε διεμαρτυρήθη κανεὶς τότε διὰ τὴν ἐνέργειάν μου αὐτήν. Ἐπειδὴ ὁ τόπος ἦτο ἀπόκεντρος καὶ ἐρημικὸς — ὁ πλησιέστερος συνοικισμὸς, ἡ Ντόριζα, ἀπέχει περὶ τὴν μίαν ὥραν — ἐφοβούμην ἐνθυμούμενος καὶ τὸ προηγούμενον τῶν Βαλτετσιωτῶν τοῦ 1837 μήπως τὰ ἀποκαλυφθέντα λευκὰ πελεκητὰ μάρμαρα κινήσουν τὴν ὄρεξιν εἰς ἐπινοητικούς μαστόρους καὶ διὰ τοῦτο ἐφρόντισα νὰ μεταφέρω χάριν ἀσφαλείας μερικὰ φορητὰ συντρίμματα σπονδύλων κιόνων, ἢ κιονοκράνων, τριγλύφων καὶ γλυπτῶν ἐκ τῶν ἀετωμάτων εἰς τὸ τρίωρον ἀπέχον ἐκεῖθεν τεγεατικὸν Μουσεῖον. Συγχρόνως ἐδημοσίευσα μικρὰν προσωρινὴν ἔκθεσιν εἰς τὰ Πρακτικὰ (ΠΑΕ 1910, 275 - 6).

¹ L. Ross, Reisen, 64 - 65.

Ἡ σχεδὸν μονοσέλιδος ἔκθεσίς μου ἐκείνη ἦτο βεβαίως ἀνεπαρκής, ἀλλὰ καὶ τὸ δεκαπενθήμερον ἀνασκαφικὸν ἔργον πολὺ ἀπείχε ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι ὀλοκληρωτικόν, προκειμένου νὰ ἐξερευνηθῇ ἀρχαϊκὸς — β' ἡμισυ τοῦ 6^{ου} π.Χ. αἰῶνος — δωρικὸς ναός, τοῦ ὁποίου προηγῆθη ἀρχαιότερον ξυλοπήλινον ἱερὸν ἴδρυμα. Ἦτο ἀνάγκη νὰ ἐπανέλθω καὶ τοῦτο κατωρθώθῃ λόγῳ τῶν ἀλλαγῶν ἀπασχολήσεών μου μόνον τὸ 1918. Ἡ ἀνασκαφή τότε, ὡς δευτέρω προσπάθεια εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν προβλημάτων, ἀπέβη ἀποτελεσματικωτέρα εἰς κατανόησιν καὶ γονιμωτέρα εἰς ποικίλα εὐρήματα, ἐξεχώσθησαν περὶ τὸν ναὸν ἱκανὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἐκ τοῦ στυλοβάτου, τῶν τοίχων, τῶν παραστάδων

καὶ γείσα πάντοτε ἰωνικὰ, ἀρχαϊκὰ καὶ τοῦ 5^{ου} - 4^{ου} αἰῶνος, ἀπεκαλύφθη δὲ μὲ κάθε ἐπιμέλειαν ἢ λιθίνη στρώσις τοῦ κρηπιδώματος. Ἐπειδὴ εἰργαζόμενος μόνος χωρὶς τὸν ἀπαραίτητον σχεδιαστὴν ἀρχιτέκτονα καὶ φωτογράφον, ἠσθάνθη τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐπιχειρήσω καταμέτρησιν καὶ σχεδιάσιν τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ, τὰ δὲ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ κομμάτια νὰ παραστήσω μὲ τὸν ἐν χρήσει καὶ προσιτὸν εἰς ἐμὲ ἰσομετρικὸν προοπτικὸν τρόπον. Τὰ χωρὶς μεγάλας ἀξιώσεις σχεδιάσματά μου ἀπεδείχθησαν εὐτυχῶς χρησιμώτατα καὶ σωστικά, παρὰ τὴν μετὰ τινα ἔτη ἐπελθοῦσαν συμφορὰν. Κάποια θρησκόληπτος χήρα ἐκ τῶν πέριξ ἐπεχείρησεν ἀγυρμὸν καὶ συλλέξασα ἀρ-

Εἰκ. 1

κετὰ χρήματα ἔκτισεν εὐπρόσωπον ἐκκλησίδιον τοποθετηθὲν ἐπὶ τοῦ βορείου ἄκρου τοῦ κρηπιδώματος. Τὸ ἔργον τῆς θρησκολήπτου χήρας ἐπεδοκιμάσθη φυσικὰ ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ ὡς ἀποκατάστασις τῆς κατ' ὄνομα διατηρουμένης Ἀγίας Σωτήρας, ἃν καὶ μερικοὶ ἐπιθυροῖζον, ὅτι μὲ τοὺς ἐράνους ἢ χήρα συνετήρει καὶ τὴν πολυμελῆ οἰκογένειάν της. Ἀλλὰ τὸ χειρότερον ἦτο, ὅτι ὀλόκληρον σχεδὸν τὸ ἀρχιτεκτονικὸν μαρμάρινον ὑλικὸν διηρπάγη, ὡς ἤκουσα, ὑπὸ τῶν μοναχῶν τοῦ γειτονικοῦ μοναστηρίου τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς.

Τόσον λυπηρὰ εἶναι ἡ τύχη τῶν ὑπαιθρίων καὶ ἀποκέντρων ἀρχαίων μας. Μὲ φρίκην εἶδα εἰς τυχαίαν ἐπίσκεψίν μου τὸ 1942, ὅτε ἐλήφθη καὶ ἡ φωτογραφία εἰκ. 1, νὰ ἐπικάθηται ἐπάνω εἰς τὸ πολυσέβαστον ἀρχαῖον ἐρείπιον τὸ ἐντελῶς ἀσήμαντον νεώτερον κτίσμα. Καὶ ὁμως παρὰ τὴν ἀγανάκτησίν μου δὲν ἠδυνήθην νὰ ἀντιδράσω παρὰ πολλὰ ἔτη βραδύτερον. Τὸ 1957 ἠσχολήθην βοηθὸν ἔχων τὸν γνωστὸν ἀρχιτεχνίτην τοῦ Ἑθν. Μουσείου κ. Τριαντάφυλλον Κοντογιώργην εἰς τὸ Τεγεατικὸν Μουσεῖον καὶ κατωρθώθη κατὰ μέγα μέρος νὰ διακριθῶσι τὰ ἐκ Βίγλας χαλκᾶ ἢ πῆλινα

εὐρήματα, τὰ συγχυθέντα μετὰ τῶν τῆς Ἀλέας κατὰ τὴν ἐπελθοῦσαν κατὰ τὸν πόλεμον συσσωρευσιν τῶν πάντων καὶ προφύλαξιν ὑπὸ στρῶμα ἄμμου. Ἡ πρωτότυπος ἀνασκαφή ἐντὸς τῶν ἀποθηκῶν καὶ τοῦ ὑπαιθρίου περιβόλου τοῦ Μουσείου συνεχίσθη καὶ κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος. Ἠκολούθησε τὸν Αὐγούστον τοῦ 1958 ἡ τελευταία ἐπιτόπιος ἔρευνα τοῦ ναοῦ διαρκέσασα ἐπὶ δεκαήμερον. Ἐδείχθη τότε, πρᾶγμα παράδοξον, πολὺ εὐεργετικὴ εἰς τὸ ἔργον μας ἡ τὸσον ἀσύμφωνη πρὸς τὸ μεγαλειῶδες ἴδρυμα τῶν

Εἰκ. 2

παλαιῶν μικρὰ ἐκκλησία. Εὗρομεν μετὰ τινων ἐργατῶν ἰδεώδη στέγην ἐντὸς αὐτῆς καὶ ἠύκολύνθημεν νύκτα καὶ ἡμέραν νὰ παρακολουθῶμεν ἐκ τοῦ σύνεγγυς κάθε πρόβλημα ἢ νέον εὑρημα. «Ὁ τρώσας καὶ ἰάσεται». Ἔγινεν εὐχερῆς ἢ ἀκριβῆς καταμέτρησις τῶν θεμελιολίθων τοῦ κρηπιδώματος καὶ συσχετίσις πρὸς τὰ παλαιότερα σχεδιάσματά μου. Τέλος ἔγινε ἡ φωτογράφησις τοῦ ναοῦ καὶ τῶν ἐν Τεγέα εὐρημάτων ὑπὸ τοῦ φωτογράφου Ἀννίβα Σιαματοπούλου μετακληθέντος ἐξ Ἀθηνῶν.

Εἰς τὰ ἀνωτέρω, ἀποτελοῦντα τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης περὶ τὸν ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς Σωτείρας καὶ τοῦ Ποσειδῶνος (1910 - 1958), θὰ προσθέσωμεν καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἐκ τῶν Σουηδῶν ἐρευνητῶν κατὰ τὴν Ἀσέαν ὁ ERIK J. HOLMBERG ἀφοῦ ἀνέσκαψε τὸν γνωστὸν μέγαν ναὸν ὑπὲρ τὸ χωρίον Καντρέβα καὶ ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ

Ἄγ. Ἡλία ἐδημοσίευσε τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης του εἰς ἐπετηρίδα τοῦ Goteborg (A Doric Temple near Asea in Arcadia ἐν Goteborgs Hogskolas Arsskrift XLVII τοῦ 1941: 13). Ὁ HOLMBERG περιέγραψε μὲ ἄκραν ἐπιμέλειαν καὶ προσοχὴν τὰ κατὰ τὸν ὑπ' αὐτοῦ ἀνασκαφέντα ναόν, ἀλλὰ γνωρίζας ἀτελῶς ὡς ἦτο ἐπόμενον τὸν ναὸν τῆς Βίγλας ἐπίστευσεν ὅτι ὁ τοῦ Ἄγ. Ἡλία ναὸς μᾶλλον εἶναι ὁ μνημονευόμενος ὑπὸ τοῦ Πausανίου. Τὸ ζήτημα δὲν εἶναι χρήσιμον νὰ συζητηθῇ ἀπὸ τοῦδε. Θὰ προσηγηθῇ κατωτέρω ἡ περιγραφή καὶ ἀξιολόγησις τῶν γενομένων εὐρημάτων τῆς ἐρεύνης ἡμῶν καὶ κατὰ ταύτην θὰ ἐξετασθῇ, ἂν ὑπάρχη τις σχέσις μεταξὺ τῶν δύο γειτονικῶν ναῶν καὶ τὸ ὅλον τοπογραφικὸν ζήτημα.

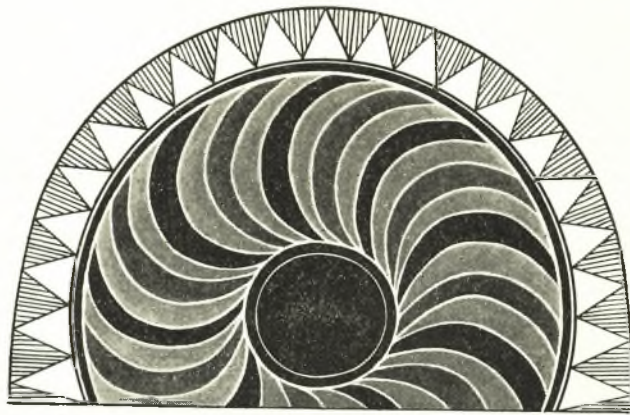
Ἡ Βίγλα, ὁ τόπος τοῦ ἱεροῦ, εἶναι τὸ ὑψηλότερον σημεῖον εἰς ὃ ἀνέρχεται ἡ ὁδὸς ἀπὸ τῆς Ἀσέας (Φραγκόβρυσο) ἢ κατευθυνομένη πρὸς τὸ Παλλάντιον καὶ τὴν Τεγέαν ἐπὶ τοῦ ὄρους Γκράβαρη, τοῦ Βορείου τῶν ἀρχαίων. Ἐδῶ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 7^{ου} π. Χ. αἰῶνος (630 - 620 π. Χ.) εἶχεν ἰδρυθῆ κατὰ τὸν ἐρημικόν, στενόχωρον καὶ βραχῶδη τόπον ὁ πρῶτος μικρὸς ναὸς, τὸν ὁποῖον ὠνομάσαμεν ξυλοπήλινον κατὰ τὴν συνήθειαν, ἐπειδὴ λίθινα ἢ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ τούτου δὲν εὐρέθησαν. Ἄλλ' οὔτε καὶ ἴχνη τῶν λιθίνων πάντως βάσεων τῶν τοίχων οὐδαμοῦ ἐφάνησαν. Ἐξάπαντος θὰ εἶχε τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν, ὅπως ὁ κατόπιν μέγας ναὸς μὲ ἐλαχίστην ἀπόκλισιν ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον (Βλ.: ΝΑ). Καὶ παλαιότερον καὶ τελευταῖα ἐσκάψαμεν εἰς βάθος τὸ μεταξὺ τῶν ἐκατέρωθεν τριῶν σειρῶν θεμελιολίθων χῶμα (εἰκ. 2 καὶ 15) καὶ παντοῦ εὗρομεν μικρὰ ἀναθήματα χάλκινα ἢ πηλίνα, ἀνάμεικτα μὲ μελανὰ στρώματα θυσίων καὶ καέντων ὀσταρίων μικρῶν ζώων μέχρι ἀποστάσεως 4 μέτρων νοτίως τῆς θύρας τῆς ἐκκλησίας. Ἐπειδὴ συνήθεια ἦτο ἀπαράβατος νὰ τελοῦνται αἱ θυσίαι περὶ τὸν βωμὸν ἔμπροσθεν τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ, κατὰ δὲ τὴν διαδρομὴν τοῦ χρόνου δυσκολώτατον ἢ ἀδύνατον ἦτο νὰ μετακινηθῇ ὁ βωμὸς, τὸ κέντρον τῆς λατρείας, πιστεύομεν, ὅτι καὶ ὁ ἀρχικὸς ναὸς τὸν αὐτὸν θὰ εἶχε προσανατολισμόν. Ὑπάρχουν ἀρκετὰ παραδείγματα ὡς ἐκ Θέρμου, τῶν Βασσῶν τῆς Φιγαλείας, τῆς Ἀλιφείρας καὶ ἄλλων τόπων, ὅπου ἡ δυσχωρία ἐπέβαλλε παρομοίως ἀντικανονικὰς λύσεις.

Εἰκ. 3

Ἄν ὁ ἀρχαιότερος ναὸς εἶναι ἀφανής, ὅμως ἐκ τούτου ἔχομεν ἀξιόλογα δείγματα κεραμώσεων, εἴδους ἀνθισταμένου περισσότερον παντὸς ἄλλου εἰς τὸν πανδαμάτορα. Ἡ παλαιοτάτη κεράμωσις ἦτο ἀκριβῶς λακωνική. Εἰς τὴν εἰκ. 3 ἔχομεν δύο συντριμμάτα ἐκ μετώπου καλυπτῆρων, ἐξ ὧν καὶ ἄλλων μικροτέρων συντριμμάτων ὁ ζωγράφος σχεδιαστὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Παπαηλιόπουλος ἀπήρτισε συμβουλευόμενος τὰς

μετρήσεις καὶ τὰ σχέδιά μου τὴν ἀναπαράστασιν δύο τύπων, Α (εἰκ. 4) καὶ Β (εἰκ. 5). Ὁ Α τύπος ἔχει κάτω μέγιστον πλάτος 33.5, ἐνῶ ὁ Β μόνον 29. Καὶ οἱ δύο ἀποτελοῦν τμήμα ἑλλείψεως μετὰ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐπὶ μὲν τοῦ Β τὰ δύο κέντρα τοῦ γεωμετρικοῦ

Μέλαν. Λευκόν. Ερυθρόν.

Εἰκ. 4

σχήματος ἀπομακρύνονται ἀπ' ἀλλήλων πολὺ, μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποβαίνει τὸ μέτωπον ἀσυνήθως ὀξυκόρυφον. Ἀντίθετα ἐπὶ τοῦ Α τύπου τὰ κέντρα πλησιάζουν, ὥστε τὸ μέτωπον νὰ προσεγγίξῃ τὸ ἡμικύκλιον, ὅπως γίνεται καὶ ἀλλοχοῦ (ΠΑΕ 1953, 252, μέτωπον καλυπτῆρος ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Τυρίτα τῆς Κυνουρίας). Ἰδιορρυθμία τοῦ τύπου Α εἶναι ὅτι αἱ γνωσταὶ lunulae εἶναι 32 καὶ ὄχι 24, ὡς εἶναι τὸ σύνηθες, καὶ τὰ ἐναλλασσόμενα χρώματα εἶναι τρία, μετὰ σειράν: μέλαν λευκόν, ἐρυθρόν λευκόν. Ἐπὶ τοῦ Β φαίνονται δύο μόνον, μέλαν (τοῦ ἐδάφους) καὶ ἐρυθρόν ἐπίθετον. Διάφορα εἶναι τὰ ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθίας μέτωπα. Εἶναι πάντοτε ἡμικυκλικά καὶ ἐνίοτε ὁ ἀριθμὸς τῶν lunulae ὑπερβαίνει τὰς 32 (WOODWARD ἐν Sanctuary, 122-124). Φανερόν εἶναι ἄρα, ὅτι οἱ Λάκωνες κεραμεῖς ἢ οἱ Λακωνίζοντες δὲν ἐδεσμεύοντο ὑπὸ ἑνὸς μόνου τύπου. Σχετικὰ μετὰ τὴν χρονολογίαν οἱ καλυπτῆρες τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς δὲν εἶναι ἐκ τῶν ἀρχαιότατων. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ἐκ τῆς Ὀρθίας γνωστά, διαφορετικὰ εἶναι τὰ τριγωνάκια τῆς περιφερείας. Εἶναι βραχύτερα μετὰ βᾶσιν πλατυτέραν καὶ παριστάνονται μετὰ γραμμὰς ἐσωτερικάς, γνώρισμα τοῦτο βέβαιον νεωτέρας ἐποχῆς. Ἄν λοιπὸν τὰ τῆς Ὀρθίας καὶ ἐν γένει ὁ ἀρχικὸς τύπος ἀναβαίνουν μερικὰς δεκάδας ἐτῶν εἰς τὸν 7^{ον} αἰῶνα, ὁ λακωνικὸς κέραμος τοῦ ναοῦ δὲν θὰ ὑπερβαίνει τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος. Σημειωτέον ὅτι τὰ τριγωνάκια τῆς περιφερείας ἐκτὸς τῆς Σπάρτης μόνον ἐδῶ ἐμφανίζονται, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει μεγαλυτέραν προσέγγισιν πρὸς τὸ λακωνικὸν κεραμικὸν κέντρον¹.

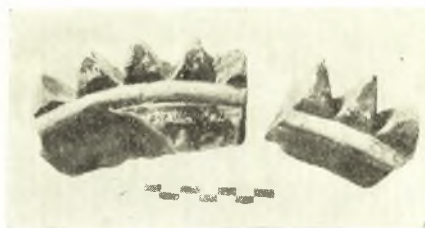
Εἰς τὴν αὐτὴν κεράμωσιν ἀνήκει καὶ σύμφωνον μικρὸν ἀκρωτήριον. Δύο μικρὰ θραύσματα ἐκ τῆς περιφερείας (εἰκ. 6) ἤρκεσαν ὥστε νὰ ἐξασφαλισθῇ τὸ ὄλον μέγεθος

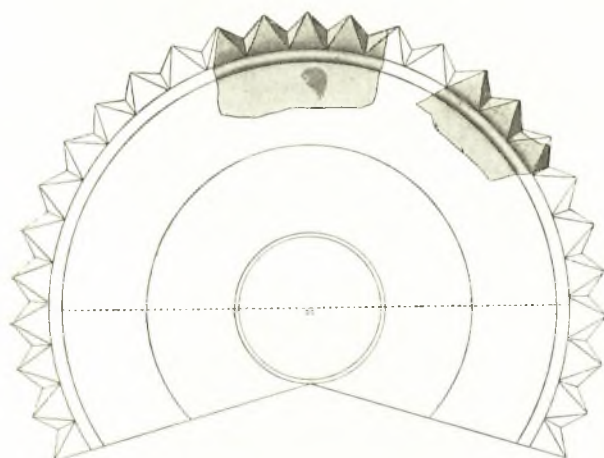
Εἰκ. 5

¹ Πραγματικὰ οὔτε εἰς τὰς Βάσσας, τὴν Ὀλυμπίαν, τὴν Αἴγιαν, οὔτε εἰς τὴν Κυνουρίαν παρατηροῦνται τὰ τριγωνάκια. V. BUREN, Greek Fictile Rev., 136, 4. WOODWARD, Sanctuary, 122, 12. ΡΩΜΑΙΟΣ, ΠΑΕ ἔ.ἀ.

τοῦ ἀκρωτηρίου μὲ διάμετρον 35, ἢ μετὰ τῶν ὀδοντωτῶν τριγωνιδίων 40 (εἰκ. 7). Ὑπὸ τὰ τρίγωνα καὶ τὴν ἀνάγλυπτον κυκλικὴν ζώνην φαίνονται ἴχνη φυλλοστοιχίας. Ἄλλ' οἱ λοιποὶ συγκεντρικοὶ κύκλοι καὶ ἡ τομὴ κάτω ἢ δηλωτικὴ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν τὸ ἀκρωτήριο ἐπέβαιναν ἐπὶ τῆς κορυφαίας, ἔγιναν σύμφωνα μὲ τὴν ἀναπαράστασιν δύο παρομοίων ἀκρωτηρίων ἐκ τοῦ μικροῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Τυρίτα (ΠΑΕ 1953, 254 καὶ 255 εἰκ. 5 καὶ 6) καὶ προπάντων σύμφωνα μὲ τὴν ἀσφαλῆ ἀναπαράστασιν τοῦ ἐπίσης ἀρχαίου λαμπροῦ ἀκρωτηρίου τῶν Βασσῶν τῆς Φιγαλείας (ΑΕ 1935, 2, κλίσις 1:3.40 ἔξακριβωμένη). Παρὰ τὴν μικρότητα τοῦ ναοῦ τοῦ Τυρίτα, τὰ σχετικὰ δύο ἀκρωτήρια μετροῦν διάμετρον .52 καὶ .62. Ἡ διάμετρος ἐν τούτοις: .35 ἢ .40 δὲν εἶναι παράδοξος. Ἐπὶ ἀρχαίου ναοῦ, τύπου μεγάρου καὶ μεγέθους 16.5×8.25 , ἐρευνηθέντος τὸ 1910 ὑπὸ Γερμανῶν εἰς θέσιν Πετροβούνι τοῦ ἀρκαδικοῦ Μεθυδρίου, τὸ συνανήκον ἀκρω-

Εἰκ. 6

Εἰκ. 7

Εἰκ. 8

τήριο μετροῖ διάμετρον ἔτι μικροτέραν: 30.52 (Arkadische Forschungen, HILLER VON GÄRTRINGEN u. H. LATTERMANN, 36 εἰκ. 11).

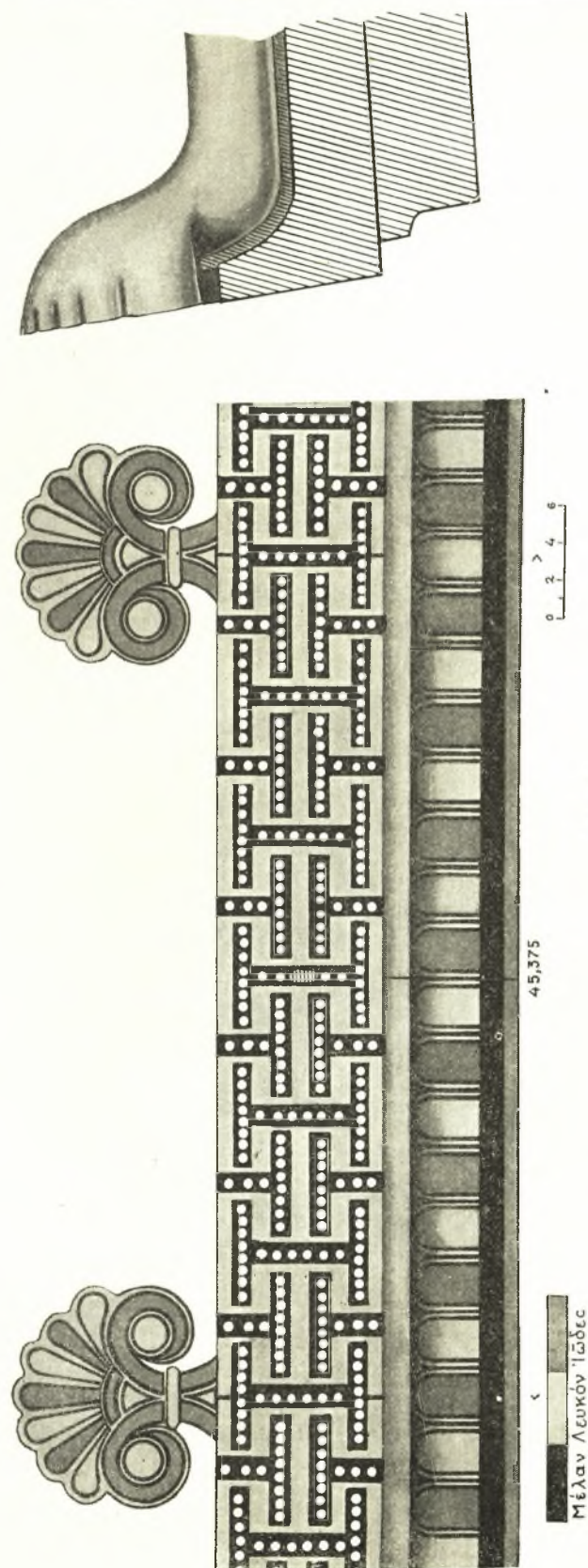
Ἐπὶ πόσον χρόνον ἐκάλυπτε καὶ ἐστόλιζε τὸν ναὸν ὁ λακωνικὸς αὐτὸς κέραμος δὲν εἶναι δυνατὸν μὲ ἀκριβείαν νὰ ὀρισθῇ, ἀλλ' ἡ διαφορὰ τῶν τύπων ὑποδεικνύει διάρκειαν ὀπωσδήποτε μακράν. Μετὰ τὴν μερικὴν ἢ ὀλικὴν ἀχρήστευσιν ἠκολούθησεν ἄλλη κεράμωσις, ἐκ πρώτης ὄψεως ἀρκετὰ διαφορετικὴ κατὰ τὰ διακοσμητικὰ μέσα καὶ τὴν ἀπουσίαν τοῦ χαρακτηριστικοῦ τοῦ παλαιότερου τρόπου μελανοῦ βάθους. Παρὰ ταῦτα προσεκτικωτέρως ἔρευνα θὰ δείξῃ, ὅτι καὶ ἡ νεωτέρα αὕτη κεράμωσις εἶναι γνησίως λακωνικὴ. Τὸ ἀφανὲς σύντριμμα τῆς σκοτεινῆς φωτογραφίας (εἰκ. 8) ἀπέβη μετὰ μέτρησιν ἀκριβῆ τοῦ πρωτοτύπου πολύτιμος βάσις διὰ τὴν συγκρότησιν τῆς ὑδρορρόης τοῦ ναοῦ καὶ τὴν ἐκτίμησιν τῆς ἐπ' αὐτῆς διακοσμῆσεως. Σημαίνει μέτωπον ἀκροκεράμου στρωτῆρος κοίλου, ὡς τούτου ὀπισθεν διατηροῦνται βέβαια ἴχνη. Τοῦ μετώπου ὀρθουμένου καθέτως τὸ ἀκέραιον ὕψος εἶναι 9.5, τὸ δὲ μέγιστον διατηρούμενον μῆκος 19 ἐκ. Ἡ κοσμουμένη ἐπιφάνεια καλύπτεται μὲ λεπτὸν μελανωπὸν ὑπέρυθρον ἐπιχρίσμα ἐξ ἀραιοῦ γανώματος ὄχι πολὺ ἐπιμελημένον. Ἐπὶ τούτου τοῦ ἐπιχρίσματος ζωγραφίζονται μὲ πυκνότερον μελανὸν γάνωμα τὰ μὲ διπλοῦν ἢ

ἀπλοῦν ταῦ σχήματα, λαμπρυνόμενα μὲ πολλοὺς κυκλίσκους ἐπιθέτου λευκοῦ χρώματος. Τὸ σωζόμενον μῆκος .19 ἔγινε δυνατὸν νὰ συμπληρωθῆ καὶ ἀποτελέσῃ τὸ ἥμισυ μέρος τῆς ὑδρορρόης χάρις εἰς τὴν ὀξυδέρκειαν τοῦ συνεραζομένου Κοντογιώργη. Ὁ δεξιώτατος τεχνίτης ἐπίμονα ἐξετάζων τὸ σύντριμμα παρατήρησε κατὰ τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ ἄκρον τὸ ἥμισυ μικρᾶς ἐπιμήκους ὀπῆς, ποῦ ἐχρησίμευε πάντως ὡς πρωτοφανῆς καὶ ἀπρόβλεπτος κρουνός. Μετὰ τοῦτο εὐκόλον ἦτο ἐκ τοῦ πέρατος τοῦ ὀπισθεν στρωτῆρος καὶ τῶν κανονικῶν σχημάτων νὰ εὗρωμεν τὴν ἀρχὴν τοῦ μετώπου ἀπὸ ταύτης μέχρι τοῦ μέσου τῆς ὀπῆς τὸ μῆκος ἦτο 22.68 καὶ ἐπειδὴ φυσικὸν εἶναι ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον νὰ τοποθετηθῆ ὁ κρουνός τὸ ὄλον πλάτος τοῦ στρωτῆρος καὶ τοῦ συναφοῦς μετώπου ἦτο $(22.6875 + 22.6875) 45.375$. Τὸ μέγεθος 45.375 σημαίνει μετρητικὴν μονάδα, ἄλλοθεν εἰς ἡμὲ γνωστὴν, ἀλλ' ἴσως νομισθῆ ἐδῶ ὡς πιθανὸν μόνον ἀποτελέσμα τῆς ἐπίσης πιθανῆς ἀναπαραστάσεως. Τοῦτο ἀποκλείεται. Διότι καὶ περὶ τοῦ συνόλου καὶ τῶν ὑποδιαίρέσεων ὁμιλοῦν πλειστάκις καὶ μὲ περισσὴν ἀκριβείαν τὰ κανονικώτατα γεωμετρικὰ σχήματα καὶ οἱ μεταξὺ αὐτῶν κενοὶ χῶροι. Ὡς πῆχυς ἀποτελεῖται ἀπὸ πόδα = 30.25 καὶ ἡμιπόδιον = 15.125. Ὁ πούς ἐν τούτοις 30.25 οὐδαμοῦ φαίνεται μόνος ἐν χρήσει, ἀλλ' ἐνυπάρχει εἰς τὸν πῆχυν χρησιμοποιούμενον ὡς ἐνιαίαν μονάδα. Ὁ πῆχυς αὐτὸς ἀποτελεῖται ἐξ 22 δακτύλων τοῦ ποδός 33 (1 δάκτυλος $2.0625 \times 22 = 45.375$) ἢ μὲ ἄλλους λόγους, ἐκ τεσσάρων παλαστῶν τοῦ 33 (= 8.25×4) καὶ μιᾶς μεγάλης παλαστῆς τοῦ οἰκείου πήχεως 49.5 ($49.5 : 4 = 12.375$) ($33 + 12.375 = 45.375$). Ὁ οὕτω συγκροτηθεὶς πῆχυς διαιρεῖται εἰς 24 δακτ. καὶ 6 παλαστάς. Συνεπῶς 1 δάκτυλος = 1.8906,2 δακτ. ἢ ἡμίσεια παλαστή = 37812, 3 δακτ. = 5.6712, 4 δακτ. = 1 παλαστή = 7.5624, 5 δακτ. = 9.453 καὶ 4 παλασταὶ = 30.25, 6 παλ. = 45.375. Τὴν θεωρίαν βεβαιώνει ἡ πρᾶξις. Μετροῦντες τὴν ἀπόστασιν ἀπὸ μέσου εἰς μέσον τῆς μεγάλης καθέτου κεραίας δύο παρακειμένων σχημάτων μὲ διπλοῦν ταῦ — πρβλ. ἀναπαραστάσιν εἰκ. 9 — εὐρίσκομεν, ὅτι ἰσοῦται ἀκριβῶς μὲ μίαν παλαστὴν = 7.56 ἐκ. καὶ ἐπίσης μίαν παλαστὴν μετρεῖ τὸ ὄλον ὕψος τῶν σχημάτων. Τὸ συγκροτούμενον τετράγωνον ἐπαναλαμβάνεται ἐξάκις καὶ οὕτω ἐξαντλεῖται ἡ ἔκτασις 45.375. Τὸ ὄλον ὕψος τοῦ μετώπου μετρεῖ 5 δακτ. = 9.45, ὥστε ἄνω καὶ κάτω ὑπολείπεται κενὸς χῶρος ἡμίσεος δακτύλου = $\frac{1.89}{2} = .945$.

Μὲ τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ ὄλου ὕψους σχηματίζονται ἐντὸς ἐκάστου μεγάλου τετραγώνου 4 μικρότερα μὲ πλευρὰν ἡμισείας παλαστῆς, ὃ δὲ μεταξὺ τούτων κενὸς χῶρος μετρεῖ πλάτος ἐνὸς δακτύλου. Καὶ τέλος πᾶσαι αἱ ὀριζόντιοι κεραῖαι μετροῦν μῆκος τριῶν δακτύλων. Ἐν γένει οὐδὲν σχῆμα ἢ κενὸς χῶρος μένει ἐκτὸς τῆς συμμετρίας καὶ κάθε δισταγμὸς διὰ τὴν ἀναπαραστάσιν εἶναι ἀνυπόστατος¹.

Τὰ ζωγραφιστὰ σχήματα ὅσον κανονικὰ καὶ ἂν εἶναι δὲν ἀποτελοῦν ἐν τούτοις κόσμημα μὲ συνέχειαν. Ἔτσι τὸν ρόλον τοῦ κοσμήματος ἀναλαμβάνουν οἱ ἀρνητικοὶ κενοὶ χῶροι οἱ προκαλούμενοι ἀκριβῶς ἐκ τῶν συμμετρικῶν σχημάτων. Εἶναι φανερόν ὅτι ἐδῶ ἀναπτύσσονται δύο μαϊάνδροι, ὃ εἰς ἐκ τῶν ἄνω ἀριστερὰ καὶ ὃ ἕτερος ἐκ τῶν κάτω δεξιὰ, διασταυρώνονται κατὰ τὸν μεταξὺ τῶν μικρῶν τετραγώνων κενὸν χῶρον ἢ ἀκριβέστερον βαίνουν παραλλήλως κατ' αὐτὸν καὶ ἀκολουθοῦν ἔπειτα ἀντίθετον κατεύ-

¹ Σχετικὰ μὲ τὰς μικρὰς διαστάσεις τοῦ ἐνὸς ἢ ἡμίσεος δακτύλου δὲν ἐπετεύχθη τελεία ἀκριβεία εἰς τὸ ἄλλως ἄμμεπτον σχεδιάσμα τοῦ Παπαηλιοπούλου.

Εἰκ. 9

Ἀκρογείσιον (ὕπερ ξύλινον γείσον). Μέτωπον στρωτήσος με ὅλην ἐκρούς κατά τὸ μέσον. Ἀνθεμοειδῆ μέτωπα καλυπτήρων. Μετρικὴ μονὰς 45.375 (=22 δάκτυλοι ποδὸς 38) καταμετρομένη εἰς 24 ἢ 30 δακτύλους.

θυσίαι καὶ καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς ὑδρορροῆς. Μαίανδροι μὲ τὰ ἀρνητικά μέρη δὲν εἶναι σπάνιοι. Ἐπὶ τοῦ λεγομένου Hakenmäander εἶναι παντοιοί, ἀλλ' ἀπαντοῦν καὶ ἐπὶ ἄλλων συνθετωτέρων σχημάτων¹.

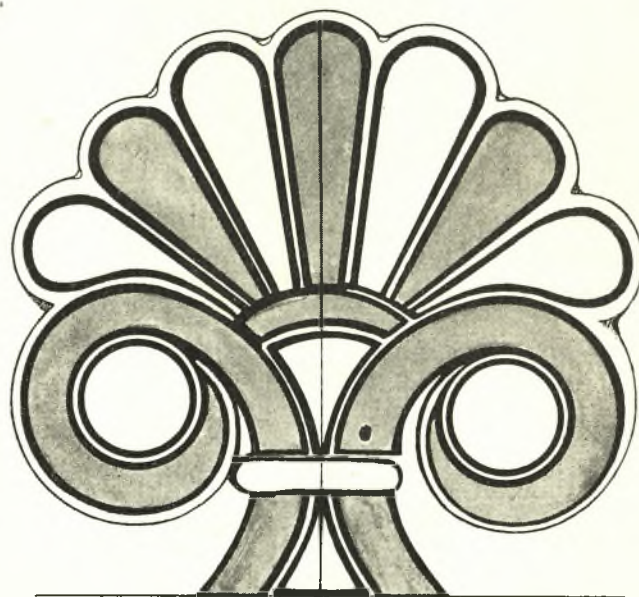

Εἰκ. 10

Εἰκ. 11

Ἐξητάσαμεν ἀνωτέρω τὴν ὑδρορροήν, ἀποτελουμένην ἀπὸ τὰ συνεχόμενα μέτωπα τῶν στρωτήρων, ἀλλὰ ποῦ εἶναι οἱ καλυπτῆρες καὶ τὰ μέτωπά των; Εἰς τὰς εἰκ. 10 καὶ 11 παριστάνονται δύο ἀνθεμωτὰ ἄκρα καλυπτῆρων εἰς δύο ὄψεις, ἔμπρὸς καὶ ὀπι-

Εἰκ. 12

σθεν, ἐκ τῶν ἀρτιώτερον διατηρουμένων. Ἐκ τῆς ὀπισθίας ὄψεως γίνεται φανερόν, ὅτι οἱ κυρτοὶ καλυπτῆρες βαθμηδὸν ἐστένευαν τὸ δὲ ἀνθεμωτὸν μέτωπον δὲν ἦτο παράλ-

¹ Koch, Röm. Mitt. 1915, 21 πηλίνη ἐπέκδυσος ἐξ Ἀμισοῦ, ὅπου τριπλῆ ζώνη ἀπὸ swastikas ἀφήνει νὰ ἀναπτύσσονται πολλαπλοὶ μαίανδροι. Πρβλ. αὐτόθι

σ. 30 εἰκ. 11, μέτωπον καλυπτῆρος μὲ συνθετώτερον πλέγμα ἐκ Μυτιλήνης.

ληλον καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι ὁ καλυπτὴρ ἀνέβαινε μεταξὺ τῶν παρακειμένων στρωτήρων ἐπὶ τῆς ὑδρορροῆς καὶ τὸ μέτωπον αὐτοῦ ἐτοποθετεῖτο ἐκεῖ κατακόρυφον¹. Ὁ πηλὸς εἶναι κιτρινωπὸς κάπως λευκάζων, τὸ δὲ γάνωμα, ὅπως παρατηρήθη καὶ ἐπὶ τῆς ὑδρορροῆς καὶ τοῦ στρωτήρος, εἶναι μελανωπὸν καὶ ἐπιπόλαιον. Τὸ αὐτὸ γάνωμα πιθανῶς καλύ-
τερον, ἐκάλυπτε πρῶτον ὅλην τὴν ὄψιν τοῦ ἀνθεμίου, ἐπ' αὐτοῦ δὲ τὰ ἐπιτεθέντα χρώματα λευκὸν καὶ καστανὸν κοκκινωπὸν διακρίνουν τὰ 7 πέταλα τοῦ ἀνθους καὶ κάτω τὰς ἑλικας καὶ τὰ συναφῆ (εἰκ. 12).

Ὅλα τὰ περιγράμματα ἐτονίσθησαν μὲ ἰδιαίτερον πυκνότερον, ἐπίσης ἐπίθετον, μελανὸν γάνωμα.

Θαυμαστὴ εἶναι ἡ δεξιότης τοῦ τεχνίτου εἰς τὴν κατανομὴν τῶν ἐναλλασσομένων χρωμάτων καὶ τὴν ἔξαρσιν αὐτῶν μὲ τὰ ζωηρὰ περιγράμματα.

Εἰκ. 13

Εἰκ. 14

Ἐὰν προσέξῃ κανεῖς ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω μόνον τὰ λευκὰ μέρη ἢ μόνον τὰ καστανωπὰ θὰ πεισθῆ διὰ τὴν ἀριότητα καὶ αὐτοτέλειαν δύο διαφοροχρῶμων ἀνθεμίων, τὰ ὁποῖα ἐν τούτοις συνυπάρχουν καὶ ἀποτελοῦν ἐν πλουσιώτερον καὶ ποικιλώτερον κόσμημα. Τὴν βεβαίαν αὐτὴν καλλιτεχνικὴν ἀξίαν συνοδεύει καὶ ἄλλη, ἡ γνωστὴ ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ βιβλίου περὶ τῶν κεράμων τῆς Καλυδῶνος (1951). Ἡ ἑλιξ πρὸς τὰ δεξιὰ καταβαίνει χαμηλότερα ἢ καὶ ἐλάχιστα, παρὰ τὴν ἑλικὰ πρὸς τὰ ἀριστερά. Τὸ πρῶγμα δὲν εἶναι ἀσήμαντον, διότι δὲν εἶναι μόνον. Ἡ ἐπιφάνεια ὁλόκληρη τοῦ ἀνθεμίου παρὰ τὴν σχηματικὴν ἐμφάνισιν διαπνέεται μέχρι τῶν ἐλαχίστων ἀπὸ τὴν

λανθάνουσιν ἀλλὰ βεβαίαν κίνησιν τῆς ζωῆς.

Ἡ ὑδρορροή, ὅπως ἀναπαρεστάθη μὲ τὰ ἀνθεμωτὰ μέτωπα τῶν καλυπτῆρων, ἔβαινε ἐπὶ ἰδιομόρφου βάσεως πηλίνης μὲ δωρικὸν κυμάτιον καὶ φυλλοστοιχίαν, τὴν ὁποῖαν ἀπὸ τοῦδε ὀνομάζομεν ἀκρογείσιον (ἰδὲ εἰκ. 9). Δὲν διετηρήθησαν παρὰ 2-3 κομμάτια ἐξ ὧν μανθάνομεν μόνον, ὅτι ἡ τεχνικὴ ἐργασία εἶναι ἡ αὐτή, ὅτι ἐκ τῶν φύλλων τὸ ἐν εἶναι λευκὸν καὶ τὸ ἄλλο ἰῶδες (κοινῶς βυσσινί) (εἰκ. 14). Πρὸς τούτοις γνωρίζομεν λεπτομερῶς ὅλας τὰς διαστάσεις τῆς προσόψεως. Μικρὰ, θὰ εἴπη κανεῖς, πρῶγματα. Ἄλλ' ὅμως μὲ τὰ μικρὰ αὐτὰ δεδομένα κατωρθώθη νὰ εὐρεθῆ μὲ ἀσφάλειαν ὄχι

¹ Ἡ ἀναπαράστασις εἰς τὸ σχεδιάσμα τοῦ Παπαηλιοπούλου ὡς καὶ ἡ συμπλήρωσις τοῦ ἀνθεμίου κάτω εἶναι ἄμεμτος (εἰκ. 12).

μόνον δλόκληρον τὸ μῆκος τῶν καθέκαστον τεμαχίων τῆς σειρᾶς ἀλλὰ καὶ νὰ ὀρισθῆ με ἀκριβείαν ὅτι ἡ σειρὰ ἐτοποθετεῖτο ἀμέσως ὑπὸ τοὺς ἀκροκεράμους καὶ τὴν ὑδρορρόην. Ἐγένετο ἡ ὑπόθεσις, ὅτι τὰ τεμάχια τοῦ ἀκρογείσιου εἶχον τὸ αὐτὸ μῆκος, δηλ. 45.375, καὶ ἡ ὑπόθεσις ἐβεβαιώθη πλήρως μετὰ τὰ ὑπάρχοντα μέτρα τῶν συντριμμάτων, ὅπως εἶχον ταῦτα καταγράψει εἰς σχεδίασμα τοῦ 1918 (εἰκ. 10). Ἡ συμπλήρωσις τοῦ ἐν λόγῳ μῆκους ἀπέδωκε 15 φύλλα ἀκριβῶς. Κατενοήθη τότε, ὅτι ἡ κατανομή εἰς δακτύλους καὶ παλαστὰς ἐγένετο διαφορετικὰ καὶ ἀντὶ τῶν 24 ἡ μονὰς διηρεῖτο εἰς 30 δακτύλους καὶ ἀντὶ τῶν 6 παλαστῶν εἰς 7 καὶ ἡμίσειαν. Ὅλαι αἱ ὑποδιαίρέσεις ἐγένοντο ἔτσι κατὰ τὸ $\frac{1}{5}$ μικρότεροι καὶ $\frac{1}{5}$ πολυαριθμότεροι. Κατὰ ταῦτα 1 δάκτυλος=1.51 (25, εἶναι ἀκριβῶς τὸ ὕψος τῆς ὑπὲρ τὴν φυλλοστοιχίαν ταινίας), 2 δ.=3.025 εἶναι τὸ ὕψος καὶ πλάτος ἐκάστου φύλλου, 4 δ.=1 παλαστή=6.05 εἶναι τὸ ὑπόλοιπον ὕψος τοῦ ἀκρογείσιου ἐκτὸς τῆς ταινίας καὶ τὸ πλάτος δύο φύλλων. Συνεπῶς τὰ 15 φύλλα ἀντιστοιχοῦν ἐπίσης ἀκριβῶς πρὸς τὰς ὑπολογισθείσας $7\frac{1}{2}$ παλαστὰς. Ἡ ἀναπαράστασις τῶν ἡ θεωρητικῆ ἐπεβεβαιώθη μετὰ τὰ πράγματα. Ἀκόμη, ὅτι ἡ θέσις τοῦ ἀκρογείσιου εἶναι ἀμέσως ὑπὸ τὴν ὑδρορρόην ἐδείχθη μετὰ παρατηρήσεις γενομένας μετὰ τὴν σχεδίασιν. Τὸ ὅλον ὕψος τοῦ ἀκρογείσιου εἶναι 5 μικρότεροι δάκτυλοι=7.56 ἰσοδυναμοῦντες πρὸς 4 μεγαλύτερους τῆς ὑδρορρόης, πὺν ἔχει συνολικὸν ὕψος 5 δ.=9.45. Μετὰ τὸ ὑπερκείμενον ἀνθέμιον ἀναβαίνομεν εἰς τοὺς 6 δ.=11.34. Ἡ κλίμαξ ἄρα 4-5-6 ἐπιβάλλει βασίμως τὴν τάξιν καὶ συνάρτησιν τῶν κοσμητικῶν μελῶν πρὸς ἐπίτευξιν μεζζονος μεγέθους.

Μετὰ τὰ ἀνωτέρω παρέχεται ἀφορμὴ νὰ ἐκτιμήσωμεν τὴν μεγάλην ἀξίαν τοῦ μετρολογικοῦ συστήματος τῶν παλαιῶν. Ὅσον πρακτικῶς χρήσιμον καὶ ἂν εἶναι τὸ δεκαδικὸν μας σύστημα, ὅμως τὰ ἑκατοστὰ ἢ χιλιοστὰ του δὲν ἀναφέρονται εἰς τίποτε τὸ συγκεκριμένον. Ἀντίθετα τὰ μέτρα τῶν παλαιῶν ἀναφέρονται εἰς μέλη τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἀνάλογα μεταξὺ τῶν—ὄργυιά, πῆχυς, πούς, παλάμη, δάκτυλοι—καὶ προσλαμβάνουν ὄχι μόνον φυσικότητα ἀλλὰ καὶ σύμφυτην ὀργανικότητα εἰς τὰς μεταξὺ τῶν σχέσεις. Ἀκόμη εἶναι ἄξιον προσοχῆς ὅτι, ὅπως ὑπάρχει ποικιλία σωμάτων περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον ἠὺξημένων, κατὰ τὸν ἴδιον λόγον ὑπάρχουν πολλαὶ μετρικαὶ μονάδες μεγαλύτεραι ἢ μικρότεραι ἀναλόγως. Τὸ νὰ προσέξωμεν εἰς αὐτὴν τὴν συνήθειαν εἶδομεν ἀνωτέρω, πόσον ὠφέλησε τὴν ἀναπαράστασιν. Εἶναι ἀνάγκη οἰονδήποτε καὶ ἂν εἶναι τὸ μέγεθος τῶν κοσμημάτων νὰ περιληφθῶν ἐντὸς ὀρισμένου μετρητικοῦ συστήματος. Τὸ ἐντυπωσιακώτερον παράδειγμα, ἐξ ὅσων παρετήρησα, εἶναι τὸ τῆς ἐπαετίδος τοῦ ἀρχαίου ναοῦ (ἀρχὴ 6^{ου} αἰῶνος) τῆς Ἀρτέμιδος ἐν Κερκύρα, ὅπου ἠλαττώθησαν καὶ ἠὺξήθησαν εἰς ἀριθμὸν κατὰ τὸ $\frac{1}{5}$ ὅλαι αἱ μορφαὶ ἀπὸ τοῦ ποδὸς 35.2 μέχρι τοῦ $\frac{1}{8}$ τοῦ δακτύλου¹.

Τὸ κατώτατον μέλος τῆς ἀνακτηθείσης λαμπρᾶς σειρᾶς ὀνομάσαμεν ἀκρογείσιον ὄχι βεβαίως ἄνευ λόγου. Σύμφωνα μετὰ τὴν περιφνημον ἐπιγραφὴν τῆς ἐπισκευῆς τῶν ἀθηναϊκῶν τειχῶν (IG II, 167) τοῦ ἔτους 306/05 τὸ κυρίως γείσον ἢ γεισηπόδισμα ἀπετέλουν ὀρθογώνιοι συνεχεῖς λίθοι ἐξέχοντες ὑπὲρ τὸ τεῖχος $1\frac{1}{2}$ πόδας καὶ ἐπ' αὐτοῦ

¹ Korkyra, I, 109, εἰκ. 87.

ἐκαρφώνετο τὸ ξύλινον ἀκρογείσιον¹. Ἐπίσης ἀπλοῦν, ὑποθέτω, θὰ ἦτο τὸ γείσον ἐπὶ τοῦ ξυλίνου ναυδρίου μας. Ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ νομισθῆ ὅτι εἶχε τὴν μορφήν τοῦ ἀνεπτυγμένου δωρικοῦ γείσου, θὰ τὸ ἀπετέλουν πιθανῶς συνεχεῖς ὀρθογώνιαι δοκίδες, ἀκριβῶς ὅπως θὰ συνέβαινε καὶ ἐπὶ τοῦ ἀετοῦ ἢ τῶν ἀετῶν. Τὸ ὕψος τοῦ γείσου εἶναι φυσικὰ ἄγνωστον. Πάντως θὰ ἦτο μεγαλύτερον τοῦ μικροῦ ὕψους τοῦ ἀκρογείσιου καὶ ἴσως θὰ ἦτο (7.5 + 9.5) 17 ἐκ.

Κατὰ τὴν τομὴν — εἰκ. 9 — ἀφέθη νὰ ἐννοηθῆ ὅτι τὸ ὑποτιθέμενον γείσον μετὰ τοῦ ὑπεράνω διακόσμου θὰ εἶχε μικρὰν κλίσιν, μικροτέραν τῆς κλίσεως τῆς ὀπισθεν, ὡς τοῦτο εἶναι σύνηθες εἰς πολλοὺς ἀρχαικοὺς ναοὺς² ἐκ Θέρμου, Ταξιάρχῃ, Κερκύρας (Μορ Ρερος), Καλυδῶνος καὶ Ἀκροπόλεως. Ἄλλ' ἐπίσης δυνατὸν εἶναι μὲ κλίσιν ἐνιαίαν νὰ ἀπεφεύγετο οἰαδήποτε παρέκκλισις γείσου καὶ ὑδρορροῆς, ὅπως συμβαίνει εἰς τὴν πρώτην κεράμωσιν τοῦ ναοῦ τῆς κερκυραϊκῆς Ἀρτέμιδος μὲ τὸ καλυπτόμενον ξύλινον ἀκρογείσιον.

Ὅπως καὶ ἂν ἔχουν τὰ κατὰ τὴν κλίσιν ὁ πραγματικῶς λαμπρὸς αὐτὸς κεραμικὸς στολισμὸς τῆς μακρᾶς πλευρᾶς θὰ συνεχίζετο ὠρισμένως καὶ ὑπεράνω τοῦ ἀετοῦ. Φωτεινὴ κατάληξις τῆς μελανῆς κεραμώσεως θὰ ἐφάνταζε τότε ὡς περιφανὲς στεφάνωμα τοῦ ναοῦ καθ' ὅλας τὰς πλευράς. Ἰδιαιτέρως ὑποδεικνύει τὸ πρᾶγμα τὸ γεγονός ὅτι τὰ τμήματα τοῦ ἀκρογείσιου εἶναι ἰσομήκη πρὸς τὸ πλάτος τῶν στρωτήρων, ὅτε φυσικὸν εἶναι τὸ γωνιαῖον ἀκρογείσιον νὰ εἶχε καὶ κατὰ τὰς δύο συνεχόμενας πλευρὰς κυμάτιον, ἐξ ὧν ἡ ἀναβαίνουσα εἰς τὸ ἀέτωμα θὰ ἦτο μακροτέρα, ὡς ἀντίστοιχος πρὸς τὴν μακρὰν πλευρὰν τοῦ στρωτήρος. Τὸ αὐτὸ θὰ συνέβαινε καὶ ἐπὶ τῶν τμημάτων τῆς ἐπαιτίδος ἢ σίμης καὶ ὅχι πλέον ὑδρορροῆς. Ἡ τοιαύτη ἀντιστοιχία ἐβεβαιώθη μὲ ἀναμφήριστον ἀκρίβειαν ἐπὶ τῆς μεγάλης λαμπρᾶς σίμης τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ ἐπὶ τῆς λεγομένης μικρᾶς σίμης εἰς τὴν Κέρκυραν. Ἐπὶ τῆς μεγάλης τὸ τμήμα σίμης τῆς μακρᾶς πλευρᾶς εἶναι 61.6 (ποῦς 30.8 + 30.8), τῆς ἐπαιτίδος 70.4 (ποῦς 35.2 + 35.2) ἀκριβῶς ὡς εἶναι αἱ διαστάσεις τῆς διατηρηθείσης κεραμίδος. Ἐπὶ τῆς μικρᾶς τὸ πλάτος (53.9 = 61.6 - 7.7 = παλαστή) καὶ μῆκος 70.4 (35.2 + 35.2)³.

Ἄγνοοῦμεν, πόσον θὰ ἐμεγάλωναν τὰ τμήματα τοῦ ἀκρογείσιου καὶ τῆς ἐπαιτίδος, ἐπειδὴ ἀγνοοῦμεν τὸ μῆκος τῶν κεραμίδων. Πιθανὸν εἶναι, ὅτι θὰ ἠϋξάνοντο κατὰ ἓν ἡμιπόδιον καὶ ἀντὶ τοῦ 45.375 τὸ μῆκος νὰ ἦτο 60.5 (30.25 ποῦς + 30.25) ὅτε ἐπὶ μὲν τῆς ἐπαιτίδος θὰ εἴχομεν 8 παλαστάς καὶ ἐπὶ τοῦ ἀκρογείσιου 10. Ἐπὶ τῆς ἐπαιτίδος δὲν θὰ ἔλειπον ἐκτὸς τοῦ κεντρικοῦ ἀκρωτηρίου καὶ τὰ ἀνθεμωτὰ πέρατα τῶν σχετικῶν ἑτεροκλίτων καλυπτῆρων, ὡς ἐκ Κερκύρας καὶ ἄλλοθεν ἔχομεν παραδείγματα.

Ἐν τέλει εὐκόλον εἶναι νὰ ὀρισθῆ τώρα ἡ ἱστορικὴ θέσις τῆς λακωνικῆς κεραμώσεως. Δὲν ἀνήκει, ὡς ἤδη ἐλέχθη, εἰς τὴν πρώτην ἐποχὴν τῆς θαυμαστῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἔκτοτε περιωνύμου λακωνικοῦ κεράμου, ἀλλ' εἰς τὴν ἀμέσως κατόπιν. Ἄν ἐξέπεσεν εἰς λάμπην τὸ πυκνὸν μελανὸν γάνωμα, ἀλλ' ὅμως εἰς τὴν διακόσμησιν χρησιμοποιεῖται

¹ Εἰς τὴν πραγματείαν περὶ τῶν πηλίνων ἀρχιτεκτονικῶν τῆς Κερκύρας ἐδόθη εὐκαιρία καὶ ὕλικὸν νέον σημαντικὸν ἐκ τοῦ ἀρχαικοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος νὰ ἐξετασθῆ εὐρύτερον τὸ περὶ τὸ γείσον καὶ ἀκρογείσιον

ζήτημα Korkyra, I, 116 κέ.

² Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος 55 καὶ σημ. 1.

³ Korkyra, I, 97 κέ. καὶ 125 κέ. περιγραφὴν καὶ εἰκόνας.

εἰς δύο τόνους, ὠχρότερον — ἐντονώτερον καὶ ἡ παλαιὰ πολυχρωμία παρὰ τὴν ἀραιώσιν τῶν κοσμητικῶν μέσων διατηρεῖται ἀκμαία, ὡς ταύτην ἐμφαίνουν τὰ ἀνθέμια, τὸ ἀκρογείσιον καὶ μάλιστα οἱ λευκοὶ ἐπίθετοι κυκλίσκοι ἐπὶ τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων, οἱ ζωηρῶς ἐνθυμίζοντες τὴν γνωστὴν σειρὰν τῶν καρπῶν ῥοιᾶς. Ἡ περαιτέρω ἐξέλιξις ὠδήγησεν εἰς μεγαλυτέραν ἀραιώσιν τῶν κοσμημάτων, τὰ ὁποῖα ἐπετίθεντο ἀμέσως ἐπὶ τοῦ ἀχρωματίστου ἐδάφους τοῦ πηλοῦ¹. Προσθέτομεν ὅτι καὶ ἡ δευτέρα αὕτη κεράμωσις τοῦ ἀρχαιότερου ξυλίνου ναοῦ θὰ διήρκεσε ἀρκετὸν χρόνον, ὅπως καὶ ἡ πρώτη, ἐπειδὴ ἐκτὸς τῶν περιγραφέντων ἀνθεμωτῶν καλυπτῆρων ἐχρησιμοποιήθησαν βραδύτερον ἄλλοι νεώτεροι μὲ ἀνθέμια ραδινώτερα (εἰκ. 13). Φεύγοντες τὴν ἀοριστίαν ἀναφέρομεν τοὺς ἀριθμοὺς περίπου 570 - 540 π. Χ. ὡς διάρκειαν τῆς κεραμώσεως.

Ο ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΟΣ ΝΑΟΣ

Πρέπει νὰ ἦτο ζωηρὰ ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς Σωτείρας καὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ φήμην νὰ εἶχε σημαντικὴν εἰς τὰ περίξ τὸ ἀρχαῖον ἱερόν, ὥστε νὰ ἐπιχειρηθῆ εἰς τὴν ἐρημικὴν καὶ ἀκατάλληλον θέσιν ἡ ἴδρυσις μεγαλυτέρου ναοῦ περιπτέρου καὶ ὄλομαρμάρου μὲ τὸν γνωστὸν μνημειακὸν τρόπον (εἰκ. 17). Ὡς καὶ ἄλλοθεν γνωρίζομεν ὁ κύριος τόπος τῆς λατρείας, ὁ βωμός, ἦτο ἀμετακίνητος καὶ ἡ θέσις του καθώριζε τὸν προσανατολισμὸν τῶν ναῶν παρὰ τὰς οἰασδήποτε ἐδαφικὰς δυσκολίας. Ἔτσι βλέπομεν, ὅτι τὸ νέον ἱερόν ἴδρυμα ὄφειλε νὰ ἔχη τὴν αὐτὴν ὡς τὸ παλαιότερον πρὸς νότον κατεύθυνσιν καὶ νὰ θεμελιωθῆ ἐπὶ στενοῦ καὶ κατωφερικοῦ ἐδάφους. Κατὰ τὴν βορείαν, ἀκριβέστερον ΒΔ., πλευρὰν οἱ πρῶτοι λίθοι ἐδράζονται ἐπὶ τοῦ μικρὸν λαξευθέντος βράχου, ἐνῶ κατὰ τὴν νοτίαν ἢ ΝΑ. ἡ θεμελίωσις καταβαίνει μέχρι τῶν 2.70 μ. βάθους.

Διὰ τὴν ρηθεῖσαν ἀνωμαλίαν ὁ ἀρχιτέκτων ἀπέφυγεν ὡς ἄσκοπον καὶ μάλιστα ἐπισηφὰς τὸ ἄλλως συνηθιζόμενον συνεχὲς στρώμα λίθων, τὴν στορὰν ἢ στοιβὰν τεγεατικῆς ἐπιγραφῆς, ὡς ὑπόβαθρον τοῦ κρηπιδώματος καὶ προέβη εἰς σύστημα μεικτὸν ὀλιγώτερον δαπανηρὸν καὶ συγχρόνως στερεώτερον. Μὲ πυκνὰς ὀριζοντίας σειρὰς ἐστερέωσε τὴν νοτίαν ὡς καὶ τὴν βορείαν πλευρὰν, μεταξὺ δὲ τούτων ἐθεμελίωσε ἐπιμήκεις τοίχους, χωρίζομένους ἀπ' ἀλλήλων καὶ μάλιστα κατὰ τὸ μέσον (εἰκ. 15, 16). Τὸ χρησιμοποιηθὲν ὑλικὸν διὰ τὰ θεμέλια ὡς καὶ διὰ τὸ ἄνω κρηπίδωμα εἶναι ὁ κοινὸς εἰς τὰ περίξ πετρώματα ἀσβεστόλιθος, χρώματος συνήθως κυανοφαίου ἐνίοτε δὲ λευκοτέρου. Ἄλλ' ἢ ἀνωτέρα κατασκευὴ ἀπὸ τοῦ στυλοβάτου μέχρι καὶ τῶν κεραμίδων ἦτο μαρμαρίνη, ἐκ τοῦ γνωστοῦ δηλ. εἰς τὰ περίξ καὶ μέχρι τῆς Ἐπιδαύρου καὶ Ὀλυμπίας χρησιμοποιηθέντος μαρμάρου τῶν Δολιανῶν. Ὁ ἀσβεστόλιθος εἶναι πολὺ εὐθρυπτος καὶ ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ φθείρεται ταχέως ὑπὸ τὸν ἥλιον καὶ τὰς βροχάς, ὥστε οἱ καὶ παλαιότερον θρυμματισμένοι λίθοι τῆς ἐπιφανείας νὰ συντριβοῦν μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν των ἔτι μᾶλλον. Ἀληθὲς εἶναι, ὅτι δὲν ἐξητάσθησαν πάντες οἱ ἐπιμήκεις 6 τοῖχοι κατὰ τὰ μεταξύ των κενὰ διαστήματα μέχρι τοῦ κατωτάτου βάθους. Τὸ ἔργον ἦτο δύσκολον. Ἄλλ' εἰς τὸν μεσαῖον πλήρη χωμάτων χώρον ἔγινεν ἀρκετὴ ἔρευνα, ὥστε νὰ βεβαιωθῆ, ὅτι ἡ ἐργασία μὲ

¹ Λεπτομερειακὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐξελίξεως τοῦ λακωνικοῦ κεράμου ἐπεχείρησα εἰς τὴν πραγματείαν: Ἐκ τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ τῆς Φιγαλείας ΑΕ 1933 (1935) 9 κέ.,

μὲ τὴν χρονικὴν σειρὰν: ἀκρωτήριον Α τῶν Βασσῶν — Ἡραίου Ὀλυμπίας — Β ἀκρωτήριον καὶ τελευταῖα τὰ ἐκ Μαντινείας.

λίθους μικροὺς καὶ μεγάλους χονδρικῶς πελεκημένους δὲν ἦτο πολὺ ἐπιμελής. Μόνον ἡ ἀνωτάτη σειρὰ καὶ μερικῶς ἡ ὑπ' αὐτὴν ἀπετελεῖτο ἐκ λίθων μεγάλων, μνημειακῶν, μῆκος ὑπὲρ τὰ 3 μέτρα καὶ πλάτος 2 μ., προσηροσμένων μὲ κανονικὴν ἀναθύρωσιν καὶ ἄλλην ἐπιμέλειαν. Καὶ παλαιότερα (1918) ἐμελετήθη κατὰ δύναμιν ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ναοῦ καὶ τὸ σπουδαιότερον ἐλήφθησαν τότε σχεδιάσματα τῆς βορείας στενῆς πλευρᾶς, τῆς καλυφθείσης ὑπὸ τοῦ νεωτέρου ἐκκλησιδίου, καὶ ἐσημειώθησαν ἴχνη τοῦ ἀνατολι-

Εἰκ. 15

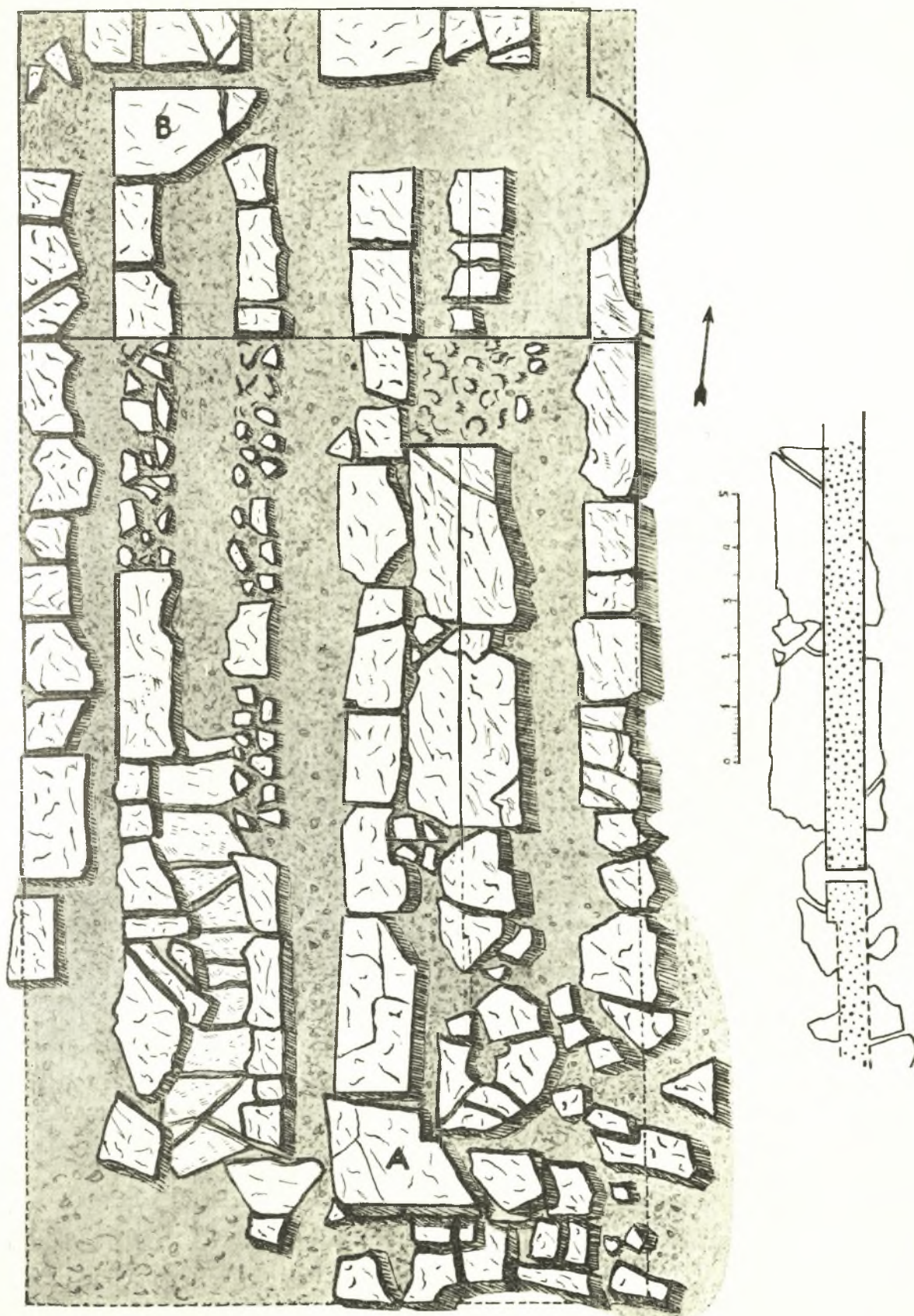
κοῦ μακροῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἐξαφανισθέντα κατὰ μέγα μέρος κατόπιν, ἀλλὰ καὶ τελευταῖα (1958) μὲ τὴν ἐπίμονον ἐξέτασιν πάντων τῶν σχετικῶν στοιχείων καὶ τὴν ἀκριβῆ καταμέτρησιν ὑπὸ τοῦ Κοντογιώργη κατορθώθη ν' ἀπαρτισθῇ τελείως (εἰκ. 16) ἡ ὑπὸ τὸν στυλοβάτην καὶ τοὺς τοίχους κάτοψις τοῦ ναοῦ. Μετὰ τοῦτο, ἐπειδὴ, ὡς γνωρίζομεν, ἡ ὀργανικὴ κατασκευὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ εἶναι ἤδη ἀνεπτυγμένη καθ' ὅλα αὐτῆς τὰ μέλη ἐπὶ τοῦ κρηπιδώματος καὶ κάτωθεν αὐτοῦ ἐπόμενον ἦτο νὰ ἐπιτύχωμεν μὲ ἀρκετὴν ἀκρίβειαν τὴν ἀναπαράστασιν τῆς κατόψεως (εἰκ. 17) τοῦ ναοῦ, ἀπόκτημα, ὡς θὰ ἴδωμεν, πολὺτιμον τῆς γενομένης ἐρεῦνης.

Ἀνωτέρω εἶπομεν, ὅτι αἱ ἐξ ἐπιμήκεις λιθοσειραὶ ἐπροτιμήθησαν ἀντὶ τοῦ συμπαγοῦς στρώματος διὰ λόγους μεγαλυτέρας στερεότητος. Συγχρόνως ἔχουν καὶ ἐκ τοῦ ἀφανοῦς βάθους τῶν σημασίαν ἀρχιτεκτονικὴν, διότι, εἶναι ἀκριβῶς ἰσομήκεις καὶ ἄλλως ἀντιστοιχοῦν πρὸς τοὺς ὑπεράνω τοίχους τοῦ ναοῦ, ὅπως μὲ ἀσφάλειαν ἀναπαριστάνονται. Ὁ μέγας ὀδοντωτὸς λίθος Α τοῦ σχεδίου, μήκους 3.85 μ. μετὰ τοῦ ἀπο-

κόμματος συνάπτων τὴν τρίτην μὲ τὴν δευτέραν λιθοσειρὰν καθορίζει μετὰ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτοῦ πλευρὰν τὸ πέρασ τῶν πρὸς τὴν πρόσοψιν παραλλήλων σειρῶν. Εἶναι εὐλόγον νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ κατὰ τὸ πρὸς ἀριστερὰ ἡμισυ, ὅπου οἱ λίθοι εἶναι κατεστραμμένοι θὰ ἐσημειώνητο τὸ αὐτὸ πέρασ. Πρὸς βορρᾶν τὸ τέλος τῶν παραλλήλων σειρῶν καθορίζεται ἀπὸ τὴν βᾶσιν τοῦ ἐπιμήκουσ λίθου Β, βᾶσιν, τῆς ὁποίας ἡ προέκτασις συμπίπτει πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ τὰ τέλη τῶν μακρῶν σειρῶν. Μεταξὺ λοιπὸν τοῦ βορείου καὶ νοτίου πέρατος ἐξετείνοντο αἱ ἕξ λιθοσειραὶ καὶ εἶχον μῆκος ἀκριβῶς 18 μέτρων, μετάφρασις δηλ. εἰς τὸ δεκαδικὸν σύστημα κατὰ μεγίστην ἐννοεῖται προσέγγισιν 50 ἀρχαίων ποδῶν, πρὸς .36 ἐκ. ἕκαστον. Δὲν θὰ ἀποδοθῆ, ὡς θὰ ἴδωμεν, εἰς σύμπτωσιν τυχαίαν, ὅτι τὸ μῆκος τῶν λιθοσειρῶν μετρεῖται μετὰ στρογγύλον ἀριθμὸν ἀρχαίων ποδῶν οὔτε τὸ γεγονός, ὅτι αἱ λιθοσειραὶ τοποθετοῦνται πλησιέστερον κατὰ τι πρὸς τὴν βορείαν πλευρὰν ἢ πρὸς τὴν νοτίαν.

Ἐπὶ τῆς δευτέρας ἀνατολικῆς λιθοσειρᾶς παρατηρεῖται χάραγμα, ἐγκοπὴ τῆς ἐπιφανείας εἰς βάθος 1 ἢ 1 1/2 ἐκατ., δηλώνουσα τὸ ἐσωτερικὸν ἄκρον ὑψουμένου κατ' αὐτὴν τοῖχου ἐκτεινομένου εἰς 18 μέτρα μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω περιγραφέντων περάτων. Σαφέστερον τὸν τοῖχον δηλώνει τὸ παραπλεύρως παρατιθέμενον σχεδιάσμα, εἰλημμένον ἐκ τοῦ ἡμερολογίου μου τοῦ 1918. Τὸν τοῖχον ὑποδεικνύει ἡ ἐλαφρῶς σφυροκοπημένη ἐπιφάνεια πλάτους .75 ἐκ. Μὲ τὴν ἡλιακὴν ἐπήρειαν ἡ ἐπιφάνεια ἐξηφανίσθη, ὡς καὶ αἱ λοιπαὶ κατωτέρω σημαντικαὶ λεπτομέρειαι. Εἰς ἀπόστασιν δηλ. 4.40 μ. ἀπὸ τοῦ νοτίου πέρατος κατὰ τὸν ὀδοντωτὸν λίθον Α ἡ σφυρηλατημένη ἐπιφάνεια διακόπτεται εἰς πλάτος 10 ἐκ., ἐπαναλαμβάνεται ἔπειτα εἰς μῆκος .70 ἐκ., μεθὸ τὸ πλάτος ἀντὶ .75 συστέλλεται εἰς 56 - 60 ἐκ. Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία, ὅτι ἐδῶ ἔχομεν τὸν σηκοπροδόμιον τοῖχον ἐκτεινόμενον πρὸς ἀριστερὰ μὲ πᾶχος 80 ἐκ. (70 + 10) καὶ ὅτι εὐθὺς κατόπιν ἀρχίζουν οἱ στενότεροι τοῖχοι τοῦ προνάου, τὸ βάθος τοῦ ὁποίου μετρεῖ 3.60 μ. δηλ. 10 πόδας, μὲ 36, ἀκριβῶς. Ἐπὶ πλέον ὑπὸ τὸν ρηθέντα ἐγκάρσιον τοῖχον μετὰ τὴν εἴσοδον εἰς τὸν σηκὸν εὔρομεν εἰς τὸ βάθος (1958) θεμελιακὸν τοῖχον, πρόχειρον κτίσμα πᾶχους 90 ἐκ., πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ θυραίου τοῖχου, τὸν ὁποῖον πάντοτε ἰδιαιτέρως ἐφρόντιζον. Ὅτι ὑπῆρχε καὶ ὀπισθόδομος εἶναι βέβαιον, διότι καὶ κατὰ τὸ βόρειον ἄκρον παρατηρεῖται ἡ αὐτὴ στένωσις τοῦ τοῖχου. Ἄλλ' ὁποῖον ὑπῆρχε τὸ βάθος τοῦ ὀπισθοδόμου θὰ ἐξετάσωμεν ἀργότερα. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀρκεῖ, ὅτι εὔρομεν τὴν ἀκριβῆ θέσιν τοῦ ἀνατολικοῦ μακροῦ 50 ποδῶν τοῖχου τοῦ ναοῦ καὶ ὅτι ὁ πρόναος εἶχε μῆκος ἀνάλογον 10 ποδῶν. Θὰ ἐπανέλθωμεν, ἀφοῦ πρῶτον ἐξετάσωμεν τὰς διαστάσεις εἰς πλάτος καὶ μῆκος τοῦ ὅλου ναοῦ.

Παλαιότερα εἶχα ὑπολογίσει τὸ μῆκος τῆς βορείας πλευρᾶς εἰς 11.46, βραδύτερον εἰς 11.42 ἐπειδὴ δὲν διετηρεῖτο ἕως τὸ τέλος ἡ σχετικὴ εὐθυντηρία. Τελευταῖα ἐμετρήσαμεν μετὰ τοῦ Κοντογιώργη 11.55 μ. πρᾶγμα εὐχάριστον ἐκ πρώτης ὄψεως, διότι τὸ μέτρον τοῦτο ἦτο ἀντίστοιχον πρὸς 37 καὶ ἡμισυ πόδας (τοῦ πολὺ γνωστοῦ συστήματος μὲ μονάδα 30.8 ἐκ.) ἢ μὲ 35 πόδας μὲ μονάδα 33 ἐκ., συνηθέστατα δὲ ἀπαιτοῦνται στρογγύλοι ἀριθμοὶ διὰ τὰς μεγάλας διαστάσεις. Εἶχον ὁμως δυσπιστίαν βραδύτερον εἰς τὴν μέτρησιν αὐτήν, ἐπειδὴ ἐλήφθη 4-5 μέτρα νοτιώτερον ἀπὸ τῆς βορείας εὐθυντηρίας καὶ ἦτο ἐνδεχόμενον οἱ ἀκραῖοι λίθοι νὰ ἔχουν ἀποκλίνει ἀπὸ τῆς

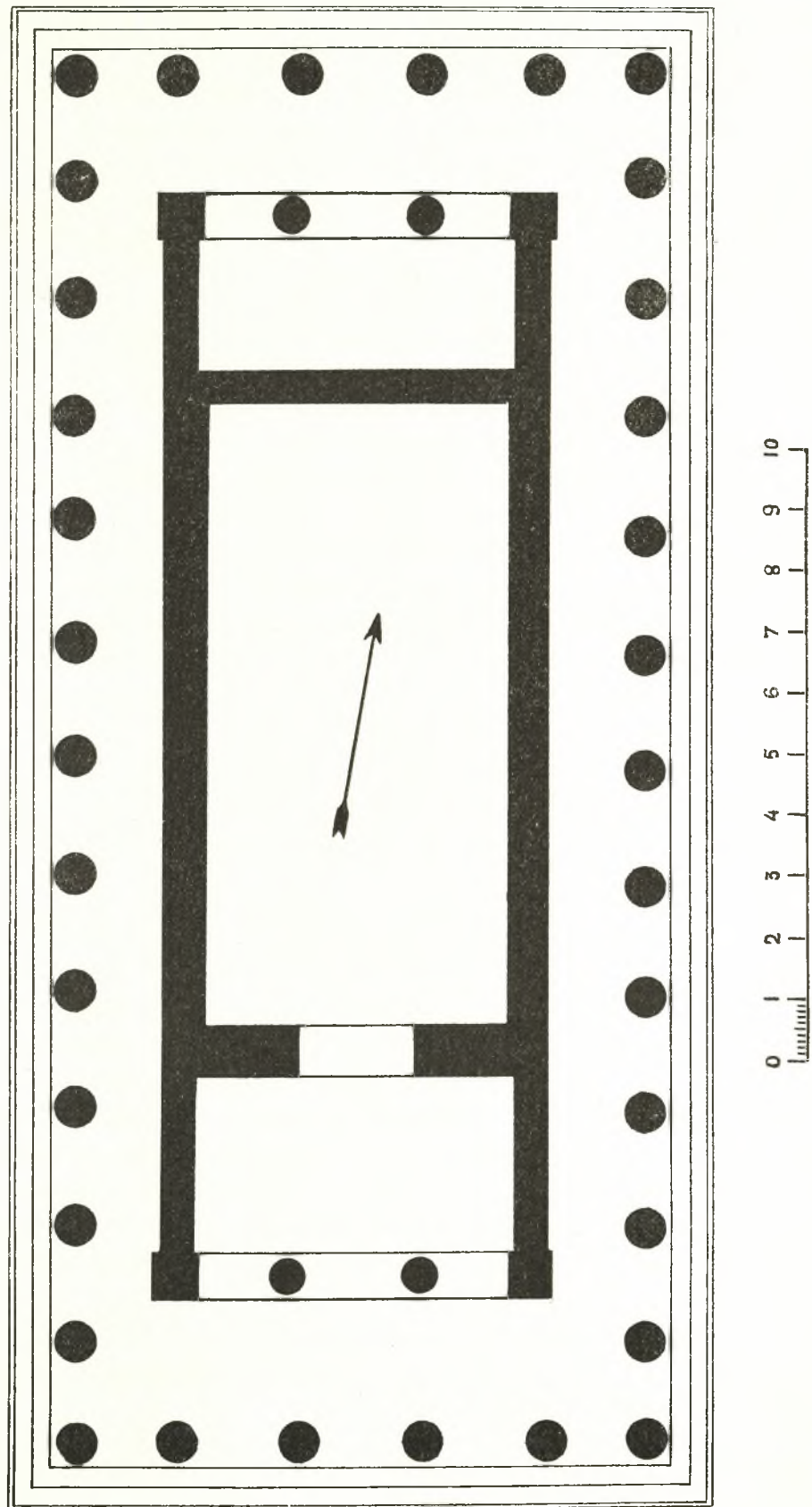
Ειχ. 16

ἀρχικῆς θέσεως, ὡς τοῦτο εἶναι ὀλοφάνερον εἰς τὰς περισσότερον ἀπομακρυσμένας παραλλήλους. Ἐν τούτοις αἱ καθέκαστον μετρήσεις τῶν λεπτομερειῶν ἐμφανίζουσαι ἀκριβεῖς ἀναλογίας πρὸς ἀλλήλας καὶ τὸ σύνολον παρέχουν πλήρη βεβαιότητα, ὅτι ὄντως ἡ στενὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ ἐμέτρει κατὰ τὴν εὐθυνηρίαν 37.5 πόδας, δηλ. 11.55 μ. Καὶ ἰδοὺ πῶς.

Μὲ τὴν ὑπόθεσιν τῶν 37.5 ποδῶν ἐὰν ἀποδώσωμεν ἀνὰ 2 πόδας καὶ 1 παλαστήν (30.8 + 30.8 + 77 = 69.3) δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ διὰ τὰς βαθμίδας τοῦ κρηπιδώματος, μένει ὑπόλοιπον 33 ποδῶν ὡς πλάτος τοῦ στυλοβάτου ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ὡς ἀκέραιος ἔχει κάποιαν ἀξίαν καὶ δὲν σημαίνει ἀπλῆν ἀριθμητικὴν πρᾶξιν. Ἄλλ' ἡ ἀξία αὕτη, ἢ ἄλλως κατὰ μέγα μέρος ὑποθετικὴ, ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὰ πράγματα, διότι τὸ πλάτος ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσαρας συγκεκριμένας μορφᾶς ἢ μέλη μὲ τὸ αὐτὸ μέγεθος ἕκαστον τῶν $8\frac{1}{4}$ ποδῶν. Πράγματι, ἐὰν μετρήσωμεν ἀπὸ τοῦ ἄκρου τοῦ στυλοβάτου ἕως τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τοίχου, ὡς ταύτην εὕρομεν ἀνωτέρω μὲ τὴν βοήθειαν τῆς διατηρηθείσης ἐγκοπῆς, θὰ ἔχωμεν ἀκριβῶς ἀπόστασιν $8\frac{1}{4}$ ποδῶν, δηλ. 2.54.1 μ. Δεύτερον τέταρτον θὰ ἔχωμεν φυσικὰ ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς καὶ τὸ κυριώτερον, 2 τέταρτα ὡς πλάτος ἐσωτερικὸν τοῦ σηκοῦ: $8\frac{1}{4} + 8\frac{1}{4} = 16.5$ πόδ. = 5.08.2, ὅτε καὶ τὸ ὅλον πλάτος τοῦ στυλοβάτου εἶναι $33 \times 30.8 = 10.16.4$ μ. Προστίθεται, ὅτι πάντα τὰ ἀνωτέρω μεγέθη εἶναι μεταξύ των ἀνάλογα. Εὐκολώτερον τοῦτο θὰ ἐννοήσωμεν, ἂν τὰ μεγέθη μετατρέψωμεν εἰς δακτύλους. Οἱ $2\frac{1}{4}$ πόδες ἔχουν δακτύλους 36 καὶ οἱ $8\frac{1}{4}$ 132. Ἔτσι $36 : 132 = 18 : 66 = 9 : 33 = 3 : 11$ ἢ (ἂν συμπεριλάβωμεν τὸ 3 εἰς τὸ μέγα μῆκος) $3 : 14$. Μέχρι τοῦ μέσου τοῦ στυλοβάτου $3 : 22$ ἢ $3 : 25$ καὶ σχετικὰ μὲ τὸ ὅλον πλάτος 37.5 $3 : 50$ καὶ μὲ τὰς βαθμίδας καὶ τῶν δύο πλευρῶν $36 + 36 = 72 : 600$ (δάκτ. τῶν 37.5) εἶναι τὸ αὐτὸ ὡς $36 : 300 = 18 : 150 = 9 : 75 = 3 : 25$. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἄλλα μεγέθη. Καταλήγομεν πάντοτε εἰς ἀναλογικὰς σχέσεις μὲ ἀριθμοὺς ἀκεραίους. Καὶ τὸ πλάτος 33 ποδ. τοῦ στυλοβάτου πρὸς τὸ βασικὸν πλάτος τῶν 37.5 ποδῶν σχετίζεται ὡς τὸ $22 : 25$ ($528 : 600 = 264 : 300 = 132 : 150 = 66 : 75 = 22 : 25$).

Τὰ ἀνωτέρω ἔδειξαν, ὅτι τὰ ὑποτεθέντα μέτρα 37.5 ποδ. καὶ $2\frac{1}{4}$ εἶναι τὰ μόνα ἀληθῆ καὶ οὐδεμία ἄλλη «ἀκριβεστάτη» μέτρησις εἶναι δυνατὸν νὰ τὰ ἀντικαταστήσῃ. Ἄλλ' ἐκτὸς τούτου ἡ ἰδέα, ὅτι τὰ ἐξετασθέντα μέλη ἔχουν μεταξύ των καὶ τὸ σύνολον ἀναλογικὴν σχέσιν ὀδηγεῖ εἰς βεβαίαν ἀναπαράστασιν (1) τοῦ πάχους τῶν τοίχων καὶ (2) τῆς ζώνης τῶν κιονοστοιχιῶν. Εἶναι δυνατὸν οἱ τοῖχοι κατὰ τὴν πρώτην λιθίνην βάσιν των νὰ εἶχον τὸ σημειωθὲν παλαιότερα πάχος τῶν 75 ἐκ., ἀλλ' εὐθὺς ἀμέσως κατὰ τὸν μαρμάρινον τοιχοβάτην πρέπει νὰ εἶχον πάχος $2\frac{1}{4}$ ποδ., δηλ. 69.3 ἐκ. Τὸ αὐτὸ μέγεθος πρέπει νὰ εἶχε καὶ ἡ ζώνη τῶν κιονοστοιχιῶν. Διότι ἔτσι μόνον θὰ ἐπιτευχθῆ ἡ συμμετρία. Ἀπὸ τοῦ πέρατος τοῦ στυλοβάτου μέχρι τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου θὰ ἔχωμεν ἕξ ἀκριβῶς πόδας ἢ δακτύλους 96 καὶ τῆς ζώνης τῶν κίωνων δακτύλους 36, ὅτε $36 : 96 = 18 : 48 = 9 : 24 = 3 : 8$ ἢ $3 : 5$. Εἶναι περιττὸν νὰ εἴπωμεν, ὅτι οἱ 6 πόδες εἶναι ἀναλογικῶς συνηρημένοι πρὸς τὰ λοιπὰ μεγέθη τῶν $8\frac{1}{4}$ ποδῶν καὶ τοῦ συνόλου. Τέλος μετροῦντες τὸ πάχος τῆς κιονοστοιχίας μέχρι τοῦ ἄκρου ὡς 69.3 ἔχομεν τὸ πολὺ πιθανὸν συμπέρασμα, ὅτι ἡ κατωτάτη διάμετρος τῶν κίωνων ἐμέτρει

(Ἡ μικρὰ διαφορὰ μετὰξὺ ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς περιστάσεως ἀποδοτέα εἰς ἀβλεψίαν)

Εἰκ. 17

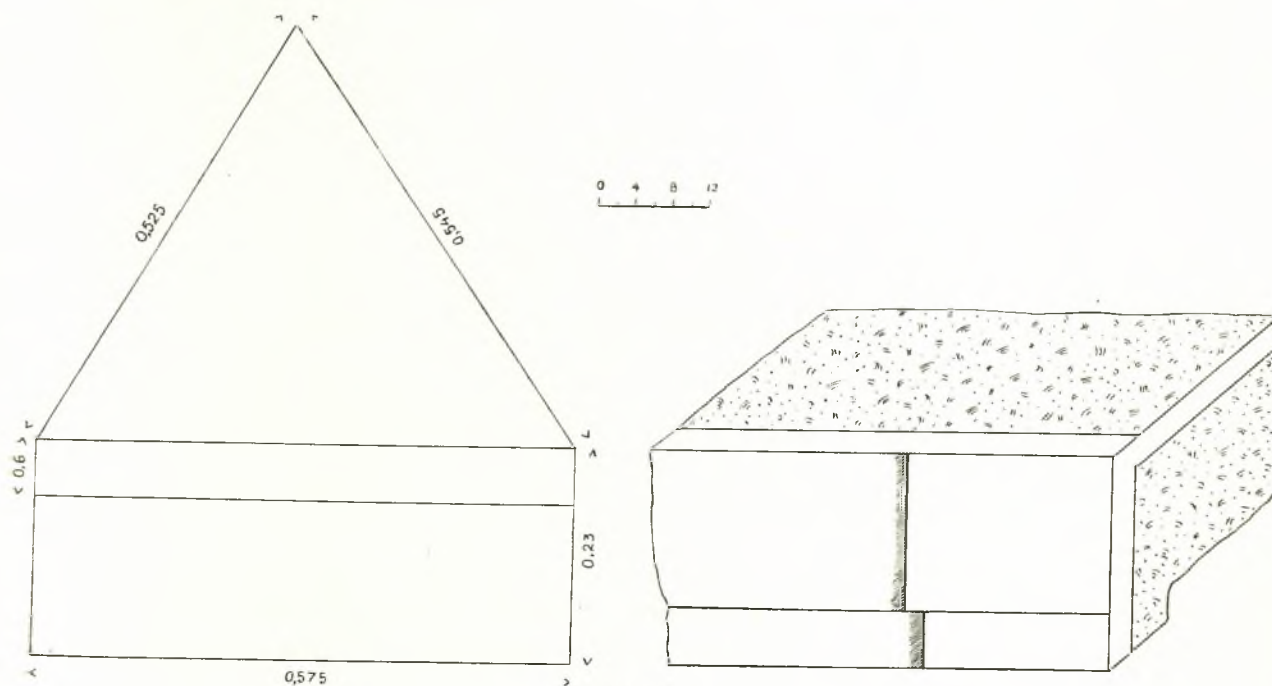
66 ἐκ., μέγεθος δύο ποδῶν τοῦ συγγενοῦς συστήματος μὲ μονάδα 33 ἐκ., τὰ δὲ λοιπὰ 3.3 ἐκ. διειτίθεντο εἰς τὸν κενὸν γῶρον πρὸς τὰ ἔξω.

Σχετικὰ μὲ τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ πολλάκις ἐμετρήσαμεν 24.40 μ. μέχρι τῶν ἄκρων λιθοσειρᾶς πρὸς Νότον, βαθύτερον ὅμως κειμένης ἀπὸ τὰς σειρὰς πρὸς Α. καὶ Δ. τὰς σημειούσας τὴν εὐθυνηρίαν. Ἐπομένως ἡ ἀκριβὴς αὕτη μέτρησις δὲν ὠφελεῖ παρὰ μόνον κατὰ τοῦτο, ὅτι πέραν τῶν 24.40 μ. ἀδύνατον εἶναι νὰ ἐξετείνεται ὁ ναός. Ἄλλ' ὡς ἐξηκριβώθη τὸ πλάτος τῶν 37.5 ποδῶν, θὰ εὕρωμεν τὸ ἀληθὲς μῆκος μὲ ὑπόθεσιν ἢ ὑποθέσεις βεβαιουμένας μὲ πράγματα τῆς ἐσωτερικῆς ὀργανικῆς κατασκευῆς. Ἐὰν ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸ ὅλον μῆκος ἦτο 24.33, δηλ. 79 ποδῶν (30.8) καὶ ἀνὰ δύο πόδας δώσωμεν (30.8+30.8=61.6) διὰ τὸ βόρειον καὶ νότιον κρηπίδωμα, τὸ μῆκος τοῦ στυλοβάτου θὰ εἶναι 75 ποδῶν. Γενικὰ ἡ ὑπόθεσις ἐπικυρώνεται μὲ τοὺς στρογγύλους ἀριθμοὺς 2, 4, 79, 75 πόδες, ἀλλὰ καὶ μὲ ἄλλα πράγματα, ὡς εὐθὺς θὰ ἴδωμεν.

Ὡς ἤδη ἀνωτέρω εἶδομεν οἱ μακροὶ τοῖχοι τοῦ ναοῦ ἐκτείνονται εἰς μῆκος 50 ποδῶν πρὸς 36, τὸ δὲ βάθος τοῦ προνάου εἶναι 10 π. Ἀγνοοῦμεν τὸ βάθος τοῦ ὀπισθοδόμου, ἐπειδὴ δὲν διετηρήθη ἡ θέσις ὅπου οἱ τοῖχοι ἀπὸ 69.3 στενεύουν εἰς 56 - 55, ὅπως συμβαίνει εἰς τὸν πρόναον. Ἐπειδὴ φυσικὸν εἶναι τὸ βάθος τοῦτο νὰ εἶναι μικρότερον ἢ τὸ τοῦ προνάου καὶ νὰ σχετίζεται ἀναλόγως πρὸς αὐτό, ἔστω νὰ εἶναι ἀντὶ 10, 8 ποδῶν, δηλ. (8×36)=2.88. Ἄλλως τὸ μέτρον τοῦτο εἶναι πολὺ πιθανόν, ἂν ἀποβλέψωμεν εἰς τὴν πρὸς τὰ δεξιὰ ἀποκλίνουσαν ἐπὶ τῶν λίθων ἐγκοπὴν χάριν τῶν στενοτέρων σκελῶν, ἀλλὰ θὰ γίνῃ βέβαιον μὲ τὸν ἀκόλουθον ὑπολογισμόν. Τὸ ἐσωτερικὸν μῆκος τοῦ σηκοῦ πιθανώτατον εἶναι, ὅτι θὰ ἐκταθῇ μεταξὺ τῶν τοίχων εἰς μέγεθος διπλάσιον τοῦ πλάτους καὶ θὰ εἶναι ποδῶν 33 δηλ. 10.16.4 μ. Εἰς τοῦτο προσθέτομεν .80 ἐκ. τὸ πάχος τοῦ σηκοπροδομίου τοίχου καὶ .56 τοῦ ὀπισθίου, μέγεθος ἴσον πρὸς τὸ τῶν στενοτέρων σκελῶν, βέβαια ὑποθετικὸν ἀλλ' ὄχι αὐθαίρετον, καὶ τότε ἔχομεν ἄθροισμα (10.16.4+80+56) 11.52.4=32 πόδας τοῦ 36, συμπέρασμα ἐπικυρωτικὸν τῆς ὑποθέσεως τῶν 8 ποδῶν, 8+32+10=50. Κατὰ ταῦτα κατώρθωσεν ὁ ἀρχιτέκτων χειριζόμενος ἀδρότερον μετρητικὸν σύστημα νὰ ἐπιτύχῃ τὴν τριμερῆ διάρθρωσιν τοῦ ναοῦ μὲ ἀριθμοὺς ἀκεραίους καὶ φανερὰ ἀναλόγους. Ἐπίσης ἐπέτυχεν νὰ τοποθετήσῃ ρυθμικῶς τὸν πρόναον μακρότερον ἀπὸ τὸ νότιον ἄκρον τοῦ στυλοβάτου καὶ πλησιέστερον πρὸς τὸ βόρειον τὸν ὀπισθόδομον. Ἐπερίσσευαν μὲ τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ στυλοβάτης εἶχε μῆκος 75 ποδῶν=23.10 μ. - 5.10 μ. (23.10 μ. - 18 μ.) καὶ ταῦτα κατενεμήθησαν εἰς 17 πόδας μὲ τρίτον τοῦτο σύστημα, ὅπου ὁ πούς, γνωστὸς καὶ ἄλλοθεν (καὶ ἐκ τοῦ κούρου τῆς Βολομάνδρας) μετρεῖ 30 ἐκ. Ἐννέα (9) λοιπὸν πόδες διειτέθησαν διὰ τὸν νότιον γῶρον, δηλ. 2.70 μ. (9×30) καὶ 8 διὰ τὸν βόρειον (8×30) 2.40 μ. Ὅθεν πάντα τὰ σύμμετρα ταῦτα μεγέθη ἀθροισζόμενα ἐπικυρώνουν τὴν ὑπόθεσιν περὶ τοῦ πραγματικοῦ μήκους τοῦ στυλοβάτου, ἰσομένου ἀκριβῶς πρὸς τὸ διπλάσιον μῆκος τῆς στενῆς πλευρᾶς (37.5 + 37.5).

Εἶναι πλέον ἢ φανερὰ ἡ πρόθεσις τοῦ ἀρχιτέκτονος εἰς τὸ νὰ θεωρῇ κάθε πεπερασμένον γῶρον, μικρὸν ἢ μέγαν, ὡς μέλος ὀργανικὸν καὶ ἀπαραιτήτως νὰ τὸν παριστάνῃ σύμμετρον. Πρὸς τοῦτο ἀπητήθησαν τρία διάφορα μετρικὰ συστήματα. Γενικῶρον εἶναι τὸ σύστημα μὲ πόδα 30.8. Ἰδιαιτέρως μὲ τοῦτο ἐπετεύχθη ἡ σχετικῶς μεγάλη

στένωσις τῆς περιστάσεως τῶν μακρῶν πλευρῶν χάριν μείζονος ἀναπτύξεως τοῦ πλάτους τοῦ σηκοῦ. Μὲ τὸ σύστημα τοῦ ποδὸς 36¹ καὶ 30 κατωρθώθη ἡ διαφορετικὴ διάρθρωσις καὶ τοποθέτησις τοῦ ναοῦ ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου τῶν κιονοστοιχιῶν. Ἡ διαφοροποίησις τῶν δύο σχημάτων συχνὴ εἰς τοὺς ἀρχαίκοις ἰδίᾳ ναοὺς εἶναι ἔντονος καὶ φωτεινὴ ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου. Ὅμοια καὶ διαφορετικὰ τὰ δύο σχήματα ἐνώνονται οὐσιωδῶς εἰς ἁρμονικὸν ρυθμὸν διαφεύγοντα τὴν ἐπιπολαίαν ἢ βιαστικὴν θεώρησιν ἀλλὰ τέλειον. Ἀρμονίῃ ἀφανῆς φανερῆς κρέσσων κατὰ τὸν ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΝ.

Εἰκ. 18.

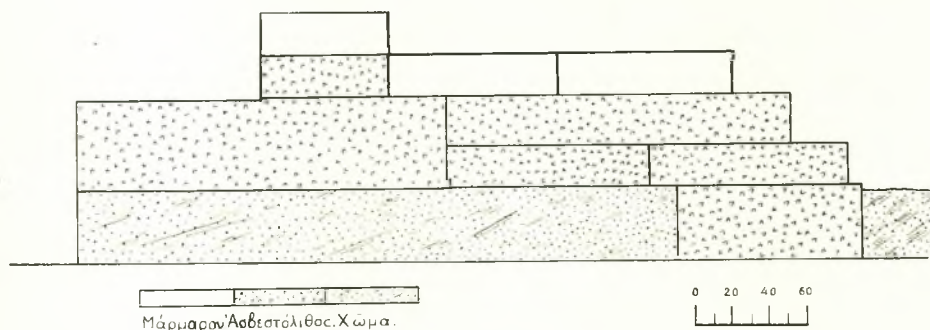
Τὸ πολύτιμον ἐρεῖπιον τῆς ἐρημικῆς Βίγλας καὶ ἡ ἐπ' αὐτοῦ ἐπίμονος μετρολογικὴ ἔρευνα ἔφεραν εἰς φῶς ἐγγύτατα πλήρες τὸ θαυμαστὸν σχέδιον τῆς κατόψεως καὶ τῆς ἐκ τῶν βαθυτάτων θεμελίων ὀργανουμένης κατασκευῆς. Ὑπολείπεται νὰ σαφηνισθῇ τοῦτο εἰς μερικὰς λεπτομερείας, καθόσον γίνεται δυνατὸν ἐκ σχεδιασμάτων μαρμαρίνων μελῶν, γενομένων πρὸ τοῦ ἀφανισμοῦ των.

Ἐπὶ τῆς εἰκ. 18 ἔχομεν ἀριστερὰ παράδοξον τριέδρον μάρμαρον ἀνήκον εἰς τὸν στυλοβάτην καὶ παραπλευρῶς θραῦσμα τοιχοβάτου. Καὶ τὰ δύο μέλη ἔχουν τὸ αὐτὸ ὕψος 0.23, τριῶν δηλ. παλαστῶν (3×7.7 χιλ. = 23.1) τοῦ ἐν χρήσει ποδὸς 30.8 μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι τὸ πρῶτον παρουσιάζει ἀβαθῆ ταινίαν πλάτους .06 εἰς τὸ ἐπάνω ἄκρον τὸ δὲ ἄλλο ἔχει τὴν αὐτὴν ταινίαν κάτω καὶ αἰσθητῶς ἐξέχουσαν, περὶ τὰ .03 ἐκ. Σημαντικώτερα διαφορὰ εἶναι, ὅτι ὁ ὀνομασθεὶς τοιχοβάτης ἀνήκει εἰς τοῖχον, ὡς τοῦτο ὑπαγορεύουν αἱ ἀναθυρώσεις ὑπεράνω καὶ εἰς τὰ πλάγια, ὠρισμένως δὲ εἰς τὴν κατωτά-

1 Τὸν πόδα 36 παρεδέχθη κατὰ τὰς μετρήσεις τοῦ Κλεόβιος καὶ Βίτωνος τῶν Δελφῶν. Καὶ ἄλλα οἶ, ὅπως εἰς τὴν διάρθρωσιν τῆς Σκευοθήκης τοῦ Φίλωνος παρατηρεῖται ἡ χρῆσις μονάδων διαιρουμένων εἰς ἀκε-

ραίους στρογγύλους ἀριθμούς. Βλ. πραγματεία: Ἀρχαῖον ἱερὸν κατὰ τὸν Ταξιάρχην τῆς Αἰτωλίας, Ἀρχ. Δελτ. 1926, 12.

την σειρὰν, τὴν βᾶσιν, ἐπειδὴ πλατύνεται κάτω μετὰ τὴν ἐξέχουσαν ταινίαν. Ἀντιθέτως τὸ τριεδρικὸν μάρμαρον παρουσιάζει τὴν ὑπεράνω ἐπιφάνειαν ἐντελῶς λείαν, πρᾶγμα ἐπιβάλλον ἀποκλειστικῶς τὴν τοποθέτησίν του ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου. Εἶναι βέβαια περιέργος καὶ πρωτοφανὴς εἰς σχῆμα καὶ μέγεθος ὁ λίθος. Σκόπιμος καὶ ὑπολογισμένη εἶναι ἐν τούτοις ἡ κοπή του εἰς τρεῖς ἀνίσους μεταξὺ των πλευρᾶς. Ἡ ἐμπροσθία ἔχει τὸ μεγαλύτερον μῆκος $.57.75^1 \mu. = 28$ δακτ. τοῦ ποδὸς 33, ἐκ δὲ τῶν συγκλινουσῶν εἰς βάθος πλευρῶν ἡ μὲν πλαγιωτέρα μετρεῖ $54.5 = 26$ καὶ $1/2$ δακτ. τοῦ αὐτοῦ συστήματος καὶ ἡ τρίτη $52.5 = 25 1/2$ δακτ. Σημαντικὴ εἶναι ἡ διάστασις $57.75 = 28$ δακτ., διότι αὕτη εἶναι ἀκριβῶς τὸ $1/40$ τοῦ ὅλου μήκους τοῦ στυλοβάτου ἰσομένου πρὸς 75 πόδας τοῦ συστήματος 30.8 καὶ 70 πόδας αἰγινήτικους ($70 \times 16 = 1.120$ δακτ. καὶ $28 \times 40 = 1.120$ δακτ.)². Εἶναι κατὰ ταῦτα πιθανόν, ὅτι ὁ λίθος εἶχε τὴν θέσιν του εἰς τὸν στυλοβάτην μακρᾶς

Εἰκ. 19

πλευρᾶς (ἴσως τῆς δυτικῆς, ἐπειδὴ εὐρέθη ΒΔ. τοῦ ναοῦ τὸ 1910) μικρὸν πρὸ τῆς γωνίας καὶ ἐχρησίμευεν ὡς σύνδεσμος τῆς μακρᾶς καὶ στενῆς πλευρᾶς πρὸς ἐξισορρόπησιν τῶν ἀντιθέτων ροπῶν καὶ ὤθησεων.

Σαφέστερον γίνεται τὸ ἄνω ζήτημα, ἂν ἀποβλέψωμεν εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ κρηπιδώματος (εἰκ. 19) ἐν συναρτήσει μετὰ τὸν στυλοβάτην καὶ τοῖχον. Αἱ δύο κατώτεροι βαθμίδες εἶναι λίθιναι ἐνῶ ἡ τρίτη, ἡ σημειουμένη μετὰ τὸν στυλοβάτην εἶναι μαρμαρίνη μετὰ τὴν ταινίαν εἰς τὸ ἐπάνω ἄκρον. Ὁ μαρμαρίνος στυλοβάτης καλύπτει τὴν πρώτην βᾶσιν τοῦ τοίχου, ἡ ὁποία ἦτο λιθίνη, κατὰ τὰ πλάγια καὶ ὑπὲρ αὐτὴν ὁ μαρμαρίνος τοιχοβάτης. Ἐμφανῶς δηλωτικαὶ τῆς κατασκευῆς εἶναι κατὰ ταῦτα αἱ περιγραφεῖσαι ταινίαι. Ὅπως οἱ κίονες ὑψώνονται ἀμέσως ὑπὲρ τὸν στυλοβάτην, ὁμοίως ἀναβαίνει ὑπὲρ αὐτὸν ὁ τοῖχος μετὰ τὴν βασικὴν ταινίαν καὶ διαφορετικὰ ἡ ταινία τοῦ στυλοβάτου σημειώνει τὸ κορυφαῖον ὕψος, εἰς ὃ ἀνέρχεται τὸ κρηπίδωμα.

Τὴν στένωσιν τῶν τοίχων κατὰ τὸν πρόναον καὶ ὀπισθόδομον ἐπιβεβαιώνει τὸ διατηρηθὲν ἀκέραιον μάρμαρον τῆς εἰκ. 20. Τὸ ὕψος εἶναι τὸ σύνηθες τῶν 3 παλαστῶν, τὸ μῆκος .59 καὶ τὸ πάχος .55 ἐκ. Εἶναι ἀπίθανον νὰ ἐμειώνετο τὸ πάχος 69.3 τῶν λοι-

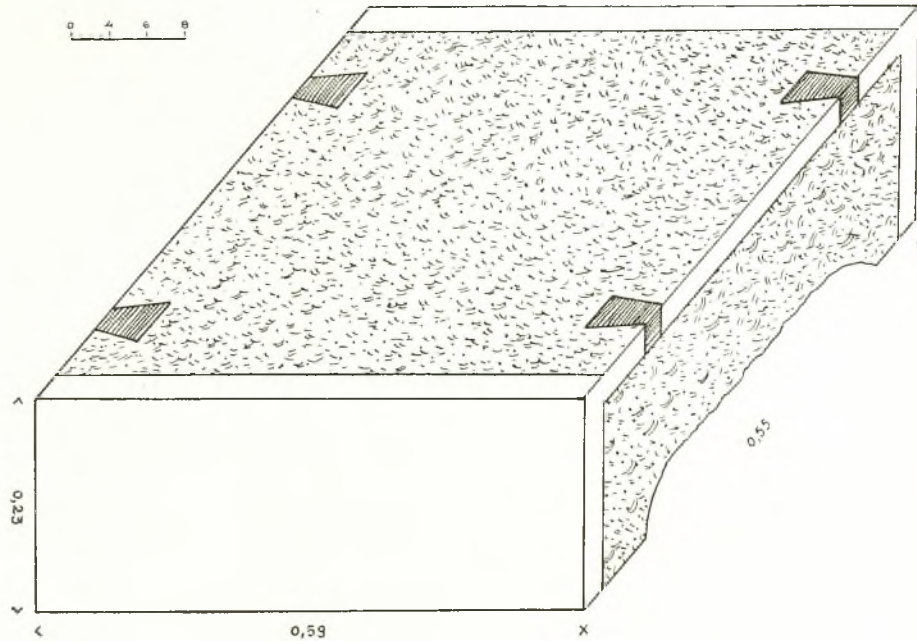
¹ Κατὰ λάθος εἰς τὸ σχέδιον ἐγράφη 57.5.

² Ὁ τεχνίτης ἐχειρίζετο καὶ τὰ δύο συστήματα, τὸ τοῦ 30.8 (ὕψος 23) καὶ τὸ τοῦ 33 ποδός. Ἡ τεχνικωτάτη κοπή τοῦ τριεδρικοῦ μαρμαροῦ ἐγένετο ὀρισμένως μετὰ τὸ 33 καὶ παλαιότερα εὔρομεν, ὅτι ἡ κατωτάτη διάμε-

τρος τῶν κίωνων ἐμέτρηι 2 πόδας (66). Ἀκόμη δὲν ἀποκλείεται τὸ πλάτος τῶν βαθμίδων νὰ ἦτο 33 ἐκ. ἀντὶ 30.8, τότε τὸ ὑπερβολικὸν κατὰ τὴν εὐθυντηρίαν πλάτος 7.7 ἐκ. θὰ συνεστέλλετο εἰς τὸ λογικώτερον 3.3 ἐκ. μέγεθος.

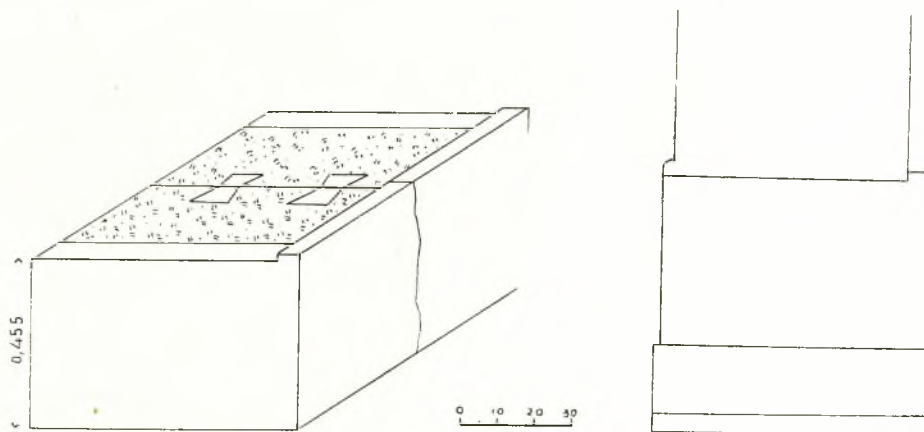
πῶν τοίχων μέχρι τοῦ .55, ὥστε νὰ ἀποδοθῇ τὸ ἐν λόγῳ μάρμαρον εἰς ὑψηλότερον δόμον.

Στενοτέρους τοίχους, ὡς ἐδῶ, δὲν γνωρίζω ἄλλοθεν, εἰμὴ μόνον ἐπὶ τοῦ τεγεατικοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος Κνακεάτιδος, ὅπου καὶ αὐτὸς ὁ θυραῖος τοῖχος εἶναι

Εἰκ. 20

παρὰ προσδοκίαν στενότερος τῶν μακρῶν τοίχων κατὰ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος των¹. Κατὰ τὰ λοιπὰ ὁ λίθος παρέχει σαφῆ καὶ ὠραίαν εἰκόνα τῶν ἀρχαϊκῶν ἀναθυρώσεων

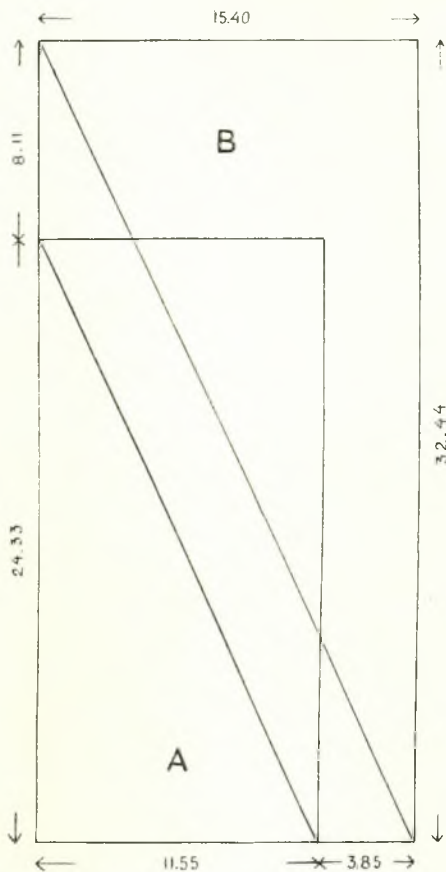
Εἰκ. 21

ὡς καὶ τῆς τεχνικῆς τοποθετήσεως κατὰ τὰ ἅκρα τῶν σχετικῶν τῶρων τεσσάρων συνδέσεων, πελεκίνων.

¹ Ἐπὶ τῆς εἰκ. 21 ἔχομεν ἀριστερὰ ὀρθοστάτην ἀνήκοντα εἰς μέτωπον παραστάδος.

1 Πλούσιον εἰς εἰδήσεις καὶ διδάγματα ὑπῆρξε τὸ βεβαία ἀναπαράστασις τοῦ ἀμφιπροστύλου δωρικοῦ ἐρείπιον τῆς Ψηλῆς Κορφῆς ὡς καὶ ἡ ἐν πολλοῖς ναοῦ. Βλέπε ΑΕ 1952, ἀνάτυπον 1 - 31: Τεγεατικὸν ἱε-

Ἀποτελεῖται ἐκ δύο ἰσομήκων καὶ ἴσου πάχους τεμαχίων 37 ἐκ. Τὸ πλάτος τοῦ μετώπου εἶναι .72 καὶ τὸ μῆκος τῶν ἐκατέρωθεν πλευρῶν μὲ μικρὰν διαφορὰν .74. Τὸ ὕψος 45.5 εἶναι ὡς συνήθως διπλάσιον τοῦ ὕψους τῶν δόμων (.23). Πρὸς τὰ δεξιὰ ἐπιχειροῦμεν μερικὴν ἀναπαράστασιν τῆς παραστάδος. Κάτω δὲν θὰ ἔλειπεν ὁ τοιχοβάτης, ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ ὕψους 23 θὰ εἶχε κατὰ τὸ μέτωπον καὶ τὰς πλευρὰς μῆκος 75 - 77 ἐκ. Πρὸς τὰ ἄνω τὸ πλάτος τοῦ μετώπου θὰ ἐμειώνετο δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ αἰσθητῶς, καθόσον ὁ ἐπικείμενος λίθος διατηρούμενος καλῶς κατὰ τὴν βάσιν ἀλλ' ἀγνώστου ὕψους εἶναι πλατὺς ἀντὶ 72 ἐκ. 62 ἐκ. μόνον. Τοιαύτη κλιμακωτὴ μείωσις τῶν παραστάδων παρατηρεῖται καὶ ἀλλαχοῦ¹.

Εἰκ. 22

πολὸν πιθανός, ἀλλ' ὄχι βέβαιος, ἐφόσον τὸ μῆκος τῆς στενῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Βίγλας: 11.46 μ. ἦτο ἀμφίβολον καὶ τὸ μῆκος 15.23 τοῦ ἐτέρου - ὁ HOLMBERG, ἔ.ἀ. σ. 6, μετρεῖ 15.23 × 32.45 κατὰ τὴν εὐθυνηριάν - δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἐπίτριτον. Ἄλλ' ὅταν ἐξηκριβώθησαν κατὰ τὸν γνωστὸν ἀναπόδραστον τρόπον τῆς ἐκ τῶν ἔνδον διευκρινήσεως καὶ τῆς συσχέτισεως τῶν μερῶν αἱ μεγάλαὶ διαστάσεις 11.55 = 37.5 πόδες × 24.33 = 79 π. (30.8) νέον τότε διεχύθη φῶς καὶ ἐπὶ τοῦ νεωτέρου ἰδρύματος. Ὁ ἐπίτριτος ναὸς κατὰ ταῦτα ἔδει νὰ ἔχη πλάτος 15.40 = 50 ποδῶν καὶ μῆκος 32.44 = 105 π. καὶ 5 δακτ. (10 ἐκ. = 5 × 1925 = 9.625) πρβλ. διάγραμμα, εἰκ. 22. Ἡ διάστασις 32.44 μ.

ρὸν Ἀρτέμιδος Κνακεάτιδος, εἰκ. 3. Ἄλλ', ὡς τώρα πιστεύω, ἡ γνώμη μου, ὅτι ἡ στένωσις κατὰ τὸ μέσον τῶν μακρῶν τοίχων ἔγινε χάριν κυκλοφορίας περὶ τὸ μέγα

βάθρον κολοσσικοῦ ἀγάλματος σ. 8, δὲν εὐσταθεῖ πλέον. I DURM, Baukunst, 1909, 149.

ἀναμφιβόλως ἢ αὐτὴ πρὸς τὴν δημοσιευθεῖσαν 32.45, ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὰ λοιπὰ παραδοθέντα μέτρα. Ἀπὸ τῆς εὐθυνηρίας μέχρι τῆς ἀνωτάτης τετάρτης βαθμίδος ἀναφέρεται πλάτος 1.59 μ. δι' ἑκατέραν πλευράν, ἀνατολικὴν καὶ δυτικὴν. Ἐν λοιπὸν ἀπὸ τοῦ 32.44 ἀφαιρέσωμεν 3.18 (159 × 159) τότε ἀπομένει ὡς μῆκος τοῦ στυλοβάτου 29.26 μ., τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται ἀκριβῶς ἐξ 95 ποδῶν (πρὸς 308). Πρώτη ἐπιβεβαίωσις. Ἐπειτα τὸ ἥμισυ τούτου τοῦ μήκους 47.5 πόδες = 14.63 μ. ἀνάγκη νὰ εἶναι τὸ ἐσωτερικὸν μῆκος τοῦ σηκοῦ, καθόσον ἀμφίβολος εἶναι ἡ τοποθέτησις τοῦ τοίχου τοῦ ὀπισθοδόμου (HOLMBERG, ἔ.ἀ. 7). Τὸ ἕτερον ἥμισυ ἀποτελοῦν τὰ λοιπὰ μέλη μὲ μείωσιν τοῦ ὀπισθοδόμου κατὰ ἓνα πόδα ἔναντι τοῦ προνάου. Καὶ τὰ μικρότατα μεγέθη ὑποτάσσονται εἰς τὴν συμμετρίαν, ὡς εἶναι τὸ πάχος τῶν τοίχων $84.7 = 2 π. + 3$ παλαστὰς καὶ ἡ κάτω διάμετρος τῶν κιόνων. Ἀντίθετα, τὸ ἀναφερόμενον 15.23 εἶναι μέτρον ἐσφαλμένον ὡς καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ προερχόμενον ὡς πλάτος τοῦ στυλοβάτου 11.95. Ἀνήκουν ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ δεκαδικὸν μας σύστημα, ἐνῶ τὸ ἐκ τῆς ἀναλογίας ἐπιβαλλόμενον 15.40 σημαίνει 50 πόδας καὶ τὸ σύμμετρον πλάτος τοῦ στυλοβάτου εἶναι 12.16.6 μ. = 39.5 πόδες. Ὅλα κανονίζονται μὲ τὸ αὐτὸ σύστημα τοῦ ποδὸς 30.8, ὅπως εἰς τὸν ἀρχαιότερον ναὸν Α καὶ ἀκόμη οἱ μακροὶ τοῖχοι τοῦ Β ναοῦ μὲ τὰς ὑποδιαίρέσεις των μετροῦνται διὰ τὴν σαφήνειαν μὲ τὸν πόδα 36. Τὸ μῆκος τῶν τοίχων τούτων 22.32 μ. εἶναι = 62 πόδες ἀκριβῶς. Λεπτομερέστερον νὰ ἐκταθῶμεν δὲν χρειάζεται, οὔτε ἐνδείκνυται, πρὶν ἢ τὴν ἄλλως βεβαίαν θεωρίαν ἀκολουθήσῃ ἢ ἐπιτόπιος διαπίστωσις. Ἄλλ' ὀφείλω ρητῶς νὰ δηλώσω, ὅτι αἱ ἐσφαλμέναι μετρήσεις δὲν σημαίνουν ἀμέλειαν τοῦ Σουηδοῦ λογίου, τοῦ ὁποίου ἡ ἐνημερότης καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἀκριβολογία εἶναι ἀναμφισβήτητοι. Τὰ σφάλματα προέρχονται ἀπὸ τὴν ὄχι σπανίαν συνήθειαν νὰ περιοριζόμεθα εἰς ὀλίγα βασικὰ μέτρα καὶ νὰ παραβλέπωμεν τὴν θαυμαστὴν ὀργανικὴν σύνθεσιν, εἴτε περὶ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου, ἀγάλματος ἢ κοσμητικῆς σειρᾶς πρόκειται.

Ἄλλ' εἶναι ἤδη καιρὸς νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὸν οἰκεῖον ναὸν καὶ ἐξετάσωμεν ὅτι ὑπελείφθη ἐκ τῆς λοιπῆς κατασκευῆς εἰς συντρίμματα ἢ σχέδια.

Κίονες καὶ πτερόν. Αἱ ραβδώσεις εἶναι πάντοτε 20 ἐπὶ τῶν ὀλίγων διασωθέντων τεμαχίων μὲ μίαν ἀξιοσημείωτον καὶ ἄγνωστον εἰς ἐμὲ ἄλλοθεν λεπτομέρειαν αἱ χορδαὶ οὐδέποτε εἶναι ἴσαι πρὸς ἀλλήλας, ἀλλὰ παραλλάσσουν κανονικῶς, ὡς 9.5 - 10 ἐκ., 85 - 95, 90 - 98, 90 - 95. Τοῦτο συμβαίνει σχεδὸν κανονικῶς καὶ δὲν εἶναι ἄμοιρον αἰσθητικῆς ἀξίας. Συνεπῶς δύσκολον εἶναι νὰ ὑπολογισθῇ ἡ διάμετρος τοῦ σπονδύλου ὅταν δὲν διατηρεῖται ἀρκετά. Ἐπὶ 2 - 3 σπονδύλων ὅπωςδήποτε σωζομένων ἐμετρήθη διάμετρος .55 μὲ χορδὴν ραβδώσεως 85 - 90. Κατ' ἀναλογίαν ἐπὶ μικροῦ συντρίμματος μὲ χορδὴν 10.7 συνεπέρανα διάμετρον .65, μέγεθος τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ ἐκ τῆς θεωρίας τῆς συμμετρίας προελθὸν τῶν δύο ποδῶν (2 × 33) διὰ τὴν κατωτάτην διάμετρον. Ἄλλη λεπτομέρεια, τεχνικῆς μόνον φύσεως, εἶναι, ὅτι συχνάκις τὰ ἐμπόλια μετὰ τὴν κανονικὴν περικοπὴν τοῦ μαρμάρου ἀπομένουν ὡς κυλινδρικὰ ὑπόλοιπα κατὰ τὸ μέσον, διαμέτρου 18 - 20 ἐκ. καὶ ὕψους 6 ἐκ., τὰ ὁποῖα γομφοῦνται εἰς ἀντίστοιχον βάθυσμα τοῦ ὑπεράνω σπονδύλου.

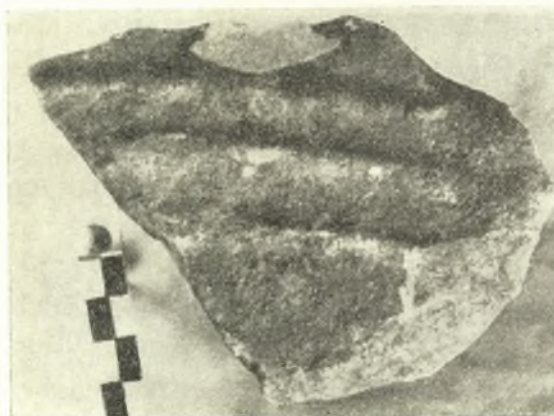
Ἐκ κιονοκράνων διακρίνονται τὸ ὀλιγώτερον δύο εἶδη. Τὸ ὠραῖον τεμάχιον, εἰκ. 23, ἀποκείμενον εἰς τὸν περίβολον τοῦ Τεγεατικοῦ Μουσείου, παρουσιάζει πολὺ πε-

πλατυσμένον τὸν ἐχλινόν. Δὲν κατωρθώθη ἡ μέτρησις καὶ ἡ σχεδιάσις αὐτοῦ. Ἐν ἄλλο ἔχει τὸν ἐχλινόν συνεσταλμένον καὶ ὀγκωδέστερον, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίῃ νεωτέραν

Εἰκ. 23

Εἰκ. 24

ἐποχὴν¹. Οἱ ἱμάντες εἶναι δύο ὡς φαίνεται ἐπὶ τοῦ μικροῦ συντρίμματος τῆς εἰκ. 24 ἕνας δὲ μόνον ἀλλαχοῦ (εἰκ. 23).

Τὸ ὕψος τῶν κιώνων ἀδύνατον εἶναι νὰ εὔρωμεν μὲ τὰ συντρίμματα ποὺ ἔχομεν, ἀλλ' ἂν παραβάλωμεν μὲ τοὺς κίονας τοῦ τετραστύλου ναοῦ τῆς Κνακαέτιδος, ναοῦ γενικῶς συγχρόνου —

Εἰκ. 25

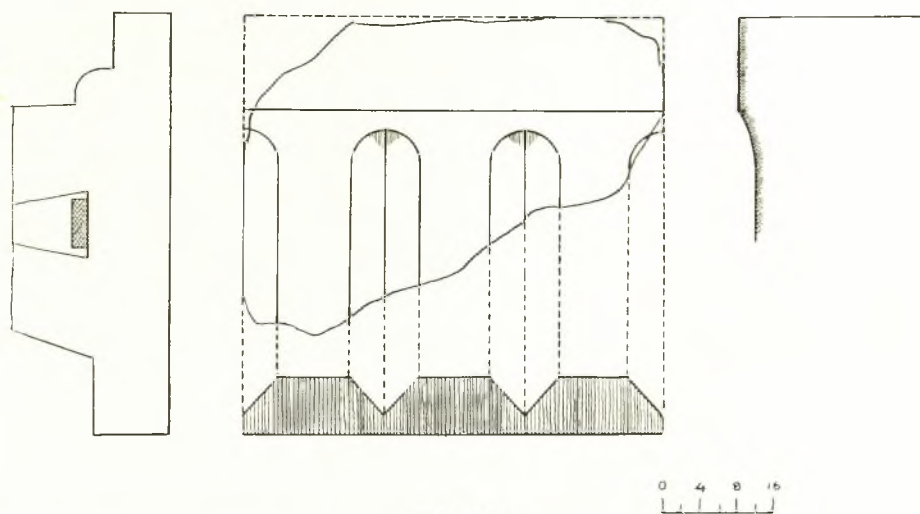
β' ἡμισυ 6^{ου} αἰῶνος — τῶν ὁποίων ἡ κατωτάτη διάμετρος μετρεῖ ἀκριβῶς 66 (2 δηλ. πόδας πρὸς 33), τὸ δὲ ὕψος τῶν κατόπιν βασιμῶν ὑπολογισμῶν εὐρέθη ἴσον πρὸς 9 πόδας, $9 \times 33 = 2.97$ μ., διὰ τὸν ἡμέτερον ναόν, πλατύτερον ὡς ἐξάστυλον κατὰ τὴν πρόσοψιν, εὔλογον εἶναι νὰ ὑπερβῶμεν τοῦτο τὸ μέτρον τῶν 9 ποδῶν κατὰ ἕνα τοῦλάχιστον πόδα, $10 \times 33 = 3.30$.

Τρίγλυφοι. Δύο κομμάτια φυλασσόμενα εἰς τὸ αὐτὸ Μουσεῖον παρέχουν ἀρκετὰς εἰδήσεις ἐκτὸς τοῦ ὕψους τῆς τριφλύφου. Τὸ καλύτερον διατηρούμενον (εἰκ. 25) παρουσιάζει πλάτος καθολικὸν 44.7 (τῶν μηρῶν ἕκαστος 75 χιλ. ἰσοῦται πρὸς τὰς γλυφὰς ἐκτὸς τῶν δύο ἡμίσεων τῆς ἀκρινῆς $36 + 36 = 72$) καὶ ὕψος τῆς ὑπεράνω ταινίας 9.5. Ἀριστερὰ εἰκονίζεται τὸ ὀπισθεν μέρος μὲ τὸ ἡμισυ τόρμου ὀδοντωτοῦ πελεκίνου καὶ τὴν

¹ Βέβαια τυπολογικῶς ἐξεταζόμενα ἀνήκουν εἰς διάφορον ἐποχὴν τὰ ἄνω κιονόκρανα. Ἄλλ' ὅτι εἰς πολλοὺς ἀρχαίκοις ναοὺς συνυπάρχουν διαφόρων εἰδῶν καὶ

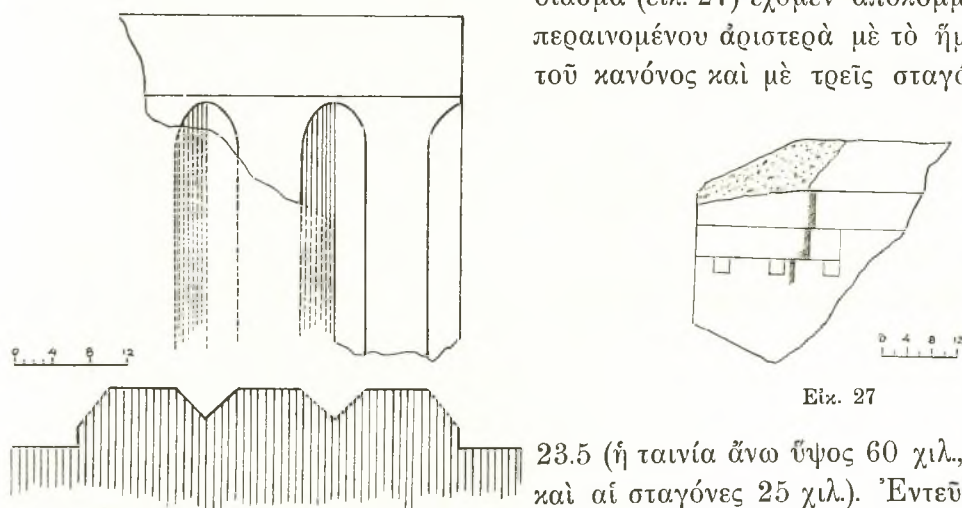
ἐποχῶν κιονόκρανα ἰδὲ τὴν πραγματείαν, ΑΕ 1952, 9 καὶ σημ. 1 (Ἀρτέμιδος Κνακαέτιδος, Σελινοῦντος G. Κερκύρας Ἀρτέμιδος ναός).

ἐγκοπὴν βάθους 7.8 ἐκ., ἴσου πρὸς τὸ ὕψος τῆς μετοπικῆς ταινίας. Δεξιὰ ἔχομεν τομὴν μηροῦ καταλήγοντος ἄνω ὡσεὶ πρὸς σχηματισμὸν κιονοκράνου, καθ' ἃ ἐπὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος παρατηρήσαμεν¹. Τὸ δεύτερον τεμάχιον (εἰκ. 26) μὲ τὰς αὐτὰς λεπτομερείας παρέχει πλάτος ὀλίγον μικρότερον, 41, ἀλλ' εἶναι πιθανόν, ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ ἀξηθῆ

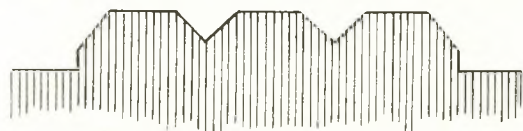

Εἰκ. 25α

κατὰ τι, ἐπειδὴ τὰ πέρατα δὲν ἦσαν διὰ τὴν φθορὰν ἐξακριβωμένα. Παρὰ ταῦτα ὑπάρχουν ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις, ὅτι τὸ πλάτος τῶν τριγλύφων ἐνίοτε ὑπερέβαινε τὸ 44.7. Εἰς τὸ σχεδιάσμα (εἰκ. 27) ἔχομεν ἀπόκομμα ἐπιστυλίου περαινομένου ἀριστερὰ μὲ τὸ ἡμισὺ ἀκριβῶς τοῦ κανόνος καὶ μὲ τρεῖς σταγόνες πλάτους

Εἰκ. 27

Εἰκ. 26

23.5 (ἡ ταινία ἄνω ὕψος 60 χιλ., ὁ κανὼν 50 καὶ αἱ σταγόνες 25 χιλ.). Ἐντεῦθεν ἄρα ἐξάγεται πλάτος τῆς τριγλύφου 47. Καὶ ἐπὶ τοῦ τοῦ 1918 ἐσημειώθη τριγλύφος μὲ μηροὺς 84 χιλ. γλυφὰς 75 καὶ σύνολον 47.7. Σχετικὰ μὲ τὸ ὕψος ἔχομεν ἐμμέσους μόνον ἐνδείξεις. Εἰς τὸν ναὸν τῆς Κνακεάτιδος τὸ ὕψος εἶναι .57 ἐκ. ἀλλ' ἐνισχύεται τοῦτο μὲ τὸ ὑπεράνω ἐπίκρανον τὸ παρόμοιον πρὸς τὸ λεγόμενον ὑποδόκιον τοῦ ἐσωτερικοῦ

¹ ΑΕ ἔ.ἀ. 12 ἔξ.

θριγκοῦ, ὕψους 16.5, ὥστε $57 + 16.5, 73.5$, μέγεθος σύμφωνον ἐκεῖ μὲ τὸ ὕψος 70 ἐκ. τοῦ ἐπιστυλίου. Ἐξ ἄλλου εἰς τὰς σημειώσεις μου ἀναφέρεται τρίγλυφος, ἀνήκουσα εἰς τὴν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 5^{ου} αἰῶνος γενομένην ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ, μὲ ὕψος .76 ἐκ. μαζὶ μὲ τὴν ταινίαν ὕψους .15 ἐκ. Ἀλλ' εἶναι παράδοξον, ὅτι διὰ τὸν μεγαλύτερον ναὸν τοῦ λόφου τοῦ Ἀγ. Ἡλίας ὁ HOLMBERG ἀναφέρει καὶ ἀπεικονίζει (ἐ.ἀ. 15, εἰκ. 7) τρίγλυφον μὲ ὕψος .57.8. Τὸ ὕψος ὁμοῦ τοῦτο εἶναι τελείως ἀπίθανον, ὡς ἀσύμμετρον. Εἶναι ἀνάγκη τότε νὰ ὑποτεθῆ, ὅτι τὸ ὄλον τρίγλυφον θὰ ἐμεγάλωνε μὲ παρόμοιον ἐπίθημα, ὡς τὸ τῆς τεγεατικῆς Ἀρτέμιδος. Μήπως ἄρα φυσικὸν εἶναι νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι παλαιότερον καὶ ἐπὶ τοῦ ναοῦ ἡμῶν ὑπῆρχεν ἡ αὐτὴ σύνθετος κατασκευή, ὁπόθεν παρέλαβον αὐτὴν εἰς τὸ καὶ ἄλλως ἐξηρημένον μέγα ἀφιδρυμά των;

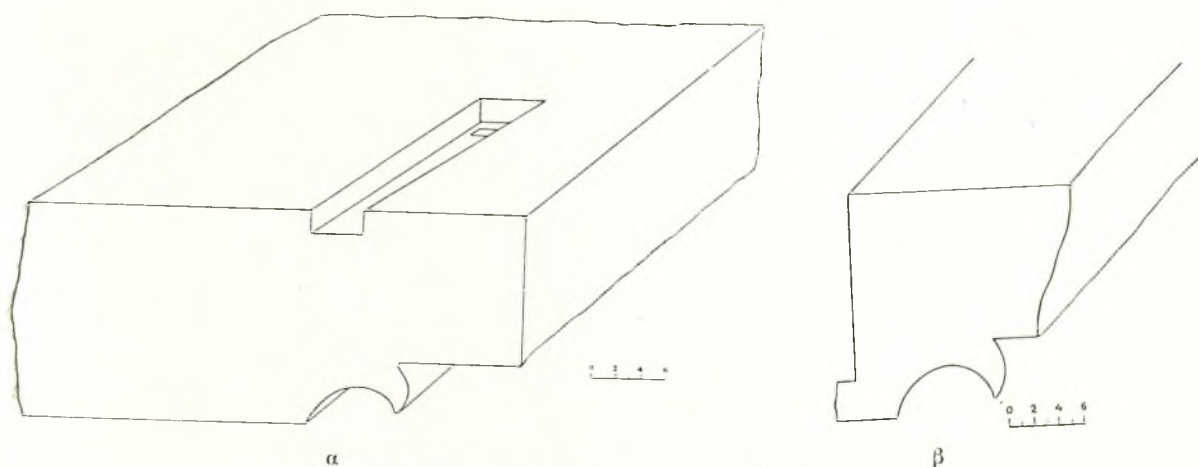
Ἐκ τῶν μετοπῶν δὲν παρετηρήθη οὐδὲν ἴχνος, ἀλλ' ἐκ τοῦ διαφόρου πλάτους τῶν τριγλύφων — 41 - 44.7 - 47 — ἀσφαλῶς συμπεραίνεται, ὅτι καὶ αἱ μετόπαι δὲν θὰ εἶχον ὠρισμένον καὶ τὸ αὐτὸ πλάτος, οὐδὲ τὰ μεταξόνια τῶν κίωνων θὰ ἦσαν ἴσα καὶ κανονικά. Πρόκειται ἐδῶ περὶ γνωρίμου φαινομένου τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, καθ' ὃ τὰ μεταξόνια καὶ αἱ συνηρημέναι διαστάσεις κατὰ τὸ τρίγλυφον παρουσίαζον ποικιλίαν ἐξάπαντος ῥυθμικὴν, καὶ κίνησιν ζωηροτέραν κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ὁμαλότητα τῶν κατόπιν ἐποχῶν¹. Ἐξ ἄλλου αἱ μεγαλύτεραι διαστάσεις ἐπεφυλάσσοντο εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ καὶ τὰς στενὰς ἐν γένει πλευρὰς χάριν ἐμφάσεως. Ὅτι ἔμφασις ἐπρονοήθη ἐπὶ τοῦ ναοῦ ἡμῶν ἐξάγομεν ἀπὸ τὸν ἀκόλουθον ὑπολογισμόν: ἀφαιροῦντες ἀπὸ τοῦ ὄλου πλάτους τοῦ στυλοβάτου = $10.16.4$ τὰ $36.3 + 36.3 = 72.6$, διαστήματα ἀπὸ τοῦ κέντρου τῶν γωνιαίων κίωνων πρὸς τὰ ἔξω, ἔχομεν μῆκος 9.43.8 καὶ διαιροῦντες τοῦτο διὰ 5 ἔχομεν 1.88.8 μῆκος δι' ἕκαστον μεταξόνιον. Μὲ τὸν αὐτὸν ὑπολογισμόν εὐρίσκομεν, ὅτι τὸ μεταξόνιον τῆς μακρᾶς πλευρᾶς ἦτο κατὰ μέσον ὄρον 1.86.4 ἦτοι κατὰ 2.4 ἐκ. μικρότερον ($23.10 - 72.6 = 22.374 : 12 = 1.86.4$). Μὲ τὴν ὑπόθεσιν τῶν ἴσων μεταξονίων ἐπαρκῶς δηλώνεται ἡ λεγομένη ἔμφασις καὶ ἀκόμη ἐλέγχεται ἀνακριβῆς ἡ ἀναπαράστασις μὲ 14 κίονας, ἐπειδὴ τότε ἡ διαφορὰ θὰ ἦτο ὑπερβολικὰ μεγάλη ($1.88.8 - 1.72$)². Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ πραγματικὴ κατανομή τῶν μεγεθῶν θὰ εἶναι διαφορετικὴ. Τὰ γωνιαῖα, ἐδέχθημεν, ὅτι θὰ ἦσαν στενότερα, καθόσον καὶ εἰς ἄλλους ἀρχαϊκοὺς ναοὺς, ὡς τὸν τῆς Ἄσσου καὶ τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος τῆς Κορίνθου, ἐπεδίωξαν τοιαύτην στένωσιν. Διὰ τὰ λοιπὰ μεταξόνια, ἐφόσον δὲν ἔχομεν τὸν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου τύπον τῶν δωρικῶν κίωνων, πᾶσα εἰκασία περιττεύει. Ἀρκεῖ νὰ εἴπωμεν, ὅτι κατὰ τὴν πρόσοψιν μεταξόνια, τρίγλυφοι καὶ μετόπαι ἦσαν ἐμφαντικώτερα, σύμφωνα ἄλλως μὲ τὸν ὑπεράνω κυρίαρχον κόσμον τῶν γλυπτῶν τοῦ αἰετώματος.

Ἐξαιρετικὴ εἶναι ἡ ἰδιορρυθμία τοῦ ναοῦ, ὡς πρὸς τὰ γείσα. Δωρικῶν γείσων οὐδὲν ἴχνος παρετηρήθη παρὰ τὸ γεγονός, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ὅτι οἱ κανόνες ὑπὸ τὰς τριγλύφους ἔφερον σταγόνας. Ἀντιθέτως τὰ εὐρεθέντα γείσα εἴτε ὀριζόντια εἴτε ἐπαέ-

¹ Ἦδη ὁ DURM, Baukunst d. Griechen, 1909, σ. 158 καὶ 159 ἐκθέτει, ὅτι εἰς τοὺς ἀρχαιοτέρους ναοὺς τὰ μεταξόνια δὲν εἶναι ἴσα καὶ ὅτι αἱ συμβουλαὶ τοῦ Βιτρούβιου δὲν συμφωνοῦν μὲ τὰ πράγματα. Πρβλ. σχετικὰ εἰς τὸ βιβλίον Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος, 117, 1.

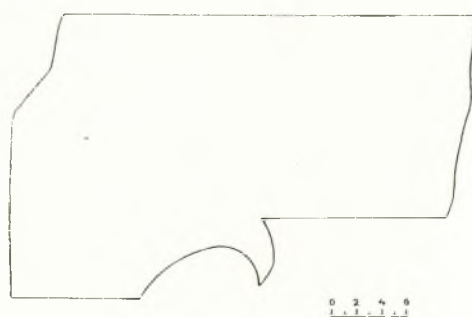
² Εἰς τὸν ἐπίτριτον μέγαν ναὸν ἡ ἀναπαράστασις 6×14 εἶναι δι' ἄλλους λόγους ἐπιβεβλημένη, ὅτε καὶ ἡ διαφορὰ τῶν μεταξονίων εἶναι ἐπίσης λογικὴ καὶ μετρία (2.25.2: 2.17.5).

τια τῆς πρώτης κατασκευῆς καὶ τῆς νεωτέρας ἦσαν πάντα τοῦ ἰωνικοῦ τύπου. Ἐπὶ τῆς εἰκ. 28 ἔχομεν δύο κομμάτια τοῦ ἑπαετίου γείσου. Χαρακτηριστικὸν ἰδιαίτερον τῶν γείσων τῆς παλαιότερας πρώτης κατασκευῆς εἶναι τὸ λαμπρῶς εἰργασμένον δωρικὸν κυμάτιον. Τὸ α ἔχει ὄπισθεν συνολικὸν ὕψος 17.3, ὑπὲρ τὸ κυμάτιον 11.2 καὶ περαιτέρω κατὰ τὸ διατηρούμενον πέρασ 12 ἐκ., μέτρον ἐνδεικτικόν, ὅτι τὸ γείσον πρὸς τὰ ἔμ-

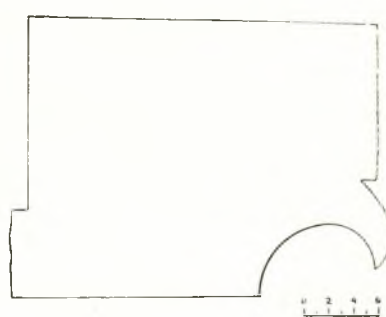

Εἰκ. 28. Ἐπαετία γείσα τῆς βορείας πλευρᾶς.

πρὸς κατανεύει. Ἐπὶ τοῦ β ἔχομεν πρῶτον 18 ἐκ., ἔπειτα ὑπὲρ τὸ κυμάτιον μόνον 10 ἐκ. μὲ σύμφωνον μείζονα ἀνόρθωσιν τοῦ κυματίου. Ἡ διαφορὰ δὲν εἶναι τυχαία καὶ θὰ ἐξηγηθῇ, μὲ τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι τὸ β ἀνήκει εἰς διάφορον θέσιν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀετώματος.

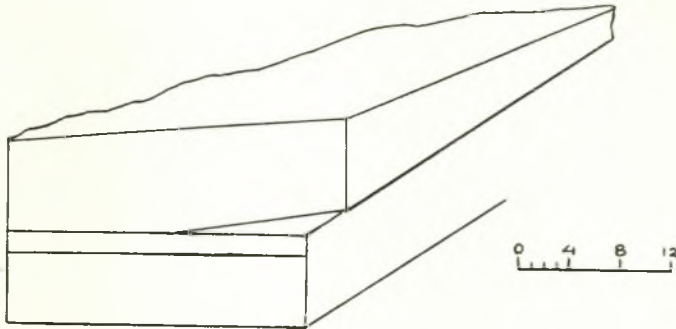
Εἰκ. 29α. Ὁριζόντιον γείσον.

Εἰκ. 29β. Γείσον ἑπαετίον νοτίας πλευρᾶς.

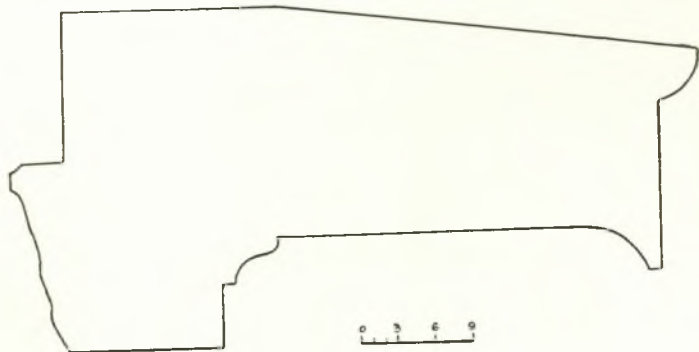
Δύο ἄλλα θραύσματα ἀνήκουν εἰς γείσα ὀριζόντια (εἰκ. 29). Διακρίνονται μὲ τὸ μεγαλύτερον βασικὸν ὕψος, 22.5 ἐκ., κοινὸν καὶ εἰς τὰ δύο α καὶ β. Μεταξὺ των διαφέρουν πολὺ αἰσθητῶς κατὰ τὸ κυμάτιον. Ἐπὶ τοῦ α τοῦτο κατανεύει ἰσχυρῶς καὶ ἔντονα ὑποδεικνύει, ὅτι τὸ γείσον ἀνήκει εἰς τὴν μακρὰν πλευρὰν ἀντὶ τοῦ κανονικοῦ δωρικοῦ. Τὸ β τότε μὲ τὸ ὄρθιον κυμάτιον θὰ θεωρηθῇ ὡς ὑπαετίον ὀριζόντιον μὲ τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὑπὸ τὸν ἀετὸν ἢ κλίσις τοῦ γείσου ἦτο μειρωτέρα, ὡς τοῦτο παρατηρήθη ἐπὶ τοῦ δωρικοῦ ὑπαετίου γείσου τῆς Ἀρτέμιδος Κνακαέτιδος (ΑΕ ἔ.ἀ. 20 εἰκ. 18). Παρὰ ταῦτα ὑπάρχουν δυσκολία. Τί χρειάζεται ἢ ὄπισθεν τοῦ ὑποθετικοῦ ὑπαετίου (β) παρατηρουμένη δοκοθήκη; Ἀκριβῶς δι' αὐτὴν εὐλογώτερον εἶναι νὰ τοποθετηθῇ

τὸ β ὑπὲρ τὸν ἀετόν, ὅτε θὰ προστεθῆ καὶ ἄλλο μέσον ἐμφάσεως εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν πρόσοψιν. Ἄλλως τὴν ὑπόθεσιν βεβαιώνει ἡ ὀρθὴ ἐκτίμησις τοῦ γωνιαίου ἀποκόμματος γείσου τῆς εἰκ. 30. Κατὰ τὴν πλαγίαν πλευρὰν ἤδη παρουσιάζει τὸ ἀνερχόμενον γεῖσον τὸ ὕψος τῶν 17 ἐκ., ὕψος ἠλαττωμένον λόγῳ τῆς κλίσεως, ἀλλ' εἶναι βέβαιον, ὅτι περαιτέρω ἀκεραιούμενον μὲ τὴν βάσιν τοῦ κυματίου θὰ φθάσῃ τὸ μέτρον τῶν 22.5. Ἐκτὸς τούτου μανθάνομεν ἐκ τοῦ ἀποκόμματος, ὅτι ἡ κλίσις τοῦ αἰτώματος ἦτο, ὡς ὑπελογίσθη, 1 : 407 καὶ ὅτι τέλος τὰ γλυπτὰ τοῦ αἰτώματος ἐπετίθεντο ἐπὶ πλίνθου διηνεκοῦς ὕψους .12 ἐκ. κορυφουμένης ἔμπρὸς εἰς μικρὸν κυμάτιον.

Εἰκ. 30

Ἄν γνωρίζω προχείρως ἄλλον δωρικὸν ἀρχαῖκὸν ναόν, ὅπου παρὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ δωρικοῦ γείσου νὰ διετήρησαν καὶ διὰ τὴν μακρὰν πλευρὰν τὸ ἀρχέτυπον ἰωνικὸν γεῖσον¹. Ἄλλ' ὅτι ἐδῶ οἱ ἀρχιτέκτονες ἀποφεύγοντες τὰς γνωστὰς δυσκολίας περὶ τὴν σύμμετρον κατάταξιν τῶν δωρικῶν γείσων συνειδητῶς ἐπεδίωξαν τὰ ἀπλούστερα ἰωνικὰ γεῖσα, ἐμφαίνει τὸ γεγονός, ὅτι ὅταν βραδύτερον, περὶ τὰ τέλη τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰῶνος, κατόπιν πυρκαϊᾶς ἢ σεισμῶν καὶ μάλιστα διὰ τὴν ἐπισφαλῆ θεμελίωσιν ἐπὶ ἀνωμάλου κατωφερικοῦ

Εἰκ. 31. Νεώτερον ὀριζόντιον γεῖσον.

ἐδάφους ἐπῆλθον μεγάλαι ζημίαι προπάντων εἰς τὸν θριγκὸν τοῦ ναοῦ, καὶ πάλιν ἐπροτίμησαν διὰ τὴν μακρὰν πλευρὰν τὰ ἐν χρήσει σύγχρονα ἰωνικὰ γεῖσα.

Διτηρήθησαν δύο σχεδὸν ἀκέραια γεῖσα, ἐξ ὧν τὸ μεγαλύτερον μὲ βασικὸν ὕψος 29.5 ἀπεικονίζεται παραπλεύρως (εἰκ. 31), τὰ ὅποια διὰ τὴν ἐμφανῆ ἰσχυρὰν κλίσιν των ἀδύνατον εἶναι νὰ θεωρηθοῦν ἐπαετία. Ἐπ' αὐτῶν τὸ ἀρχαῖον δωρικὸν κυμάτιον μετὰ βαθμιαίας μεταβολᾶς — ναὸς Ἀφαιᾶς — ἐξειλίχθη εἰς ἰωνολέσβιον ὡς ἐπὶ τοῦ Ἐρεχθείου², ὅπου ἀπαντῶμεν ἐπίσης τὸ κατὰ τὴν κορυφὴν καθαρῶς ἰωνικὸν κυμάτιον. Τὸ μὴ ἀπεικονιζόμενον παρουσιάζει μικρὸν διαφορισμὸν, καθόσον τὸ κατὰ τὴν βάσιν κυμάτιον εἶναι περιωρισμένον εἰς κίνησιν καὶ ἴσως διὰ τοῦτο ἐχρησίμευε ὡς ὑπαέ-

1 Πρβλ. ἀνακοίνωσίν μου, πῶς ἀνεπτύχθη τὸ δωρικὸν γεῖσον, εἰς Bericht über die Jahrhundertfeier des Archäologischen Instituts, Die Ausgrabungen

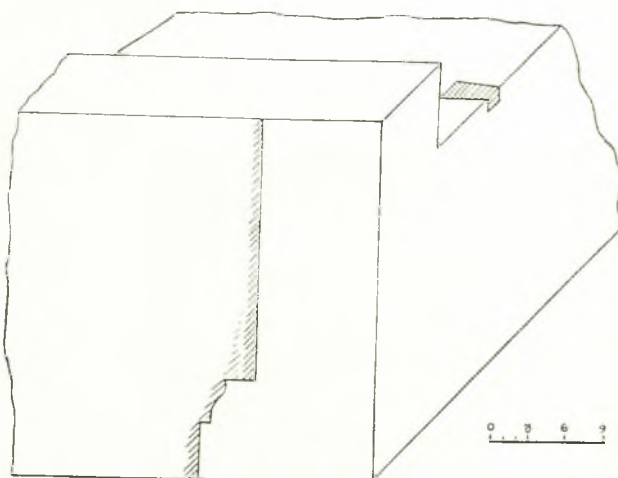
in Thermos und Kalydon, 254-258.

2 DURM, Baukunst, 1909, 332, εἰκ. 318.

τιον. Εἶναι φανερόν, ὅτι τὴν κλίσιν ἢ γενικὰ κίνησιν παριστάνει τὸ σύνολον τοῦ γείσου ἀλλὰ τὸ ἐκφραστικώτατον μέλος, τὸ κυμάτιον, παρακολουθεῖ καὶ τὴν ἐλάχιστην παραλλαγὴν, ὡς δείκτης ἀπαράμιλλος. Ἔτσι ἐπὶ τῆς εἰκ. 32 βλέπομεν γείσον ἐπαέτιον μὲ τὸ κυμάτιον κάτω σχεδὸν ὄρθιον, ἐπειδὴ τὸ ὅλον ὑψώνετο καθέτως μὲ τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν ἀκριβῶς ὀριζοντίαν καὶ τὴν κάτω ἐλαφρῶς κατανεύουσαν.

Περισσότερα καὶ ἀκριβέστερα ἀδυνατοῦμεν νὰ εἰπώμεν περὶ τῶν ζημιῶν τοῦ παλαιότερου ναοῦ καὶ τοῦ ἀνακαινισμού. Τὰ ἀντικατασταθέντα γείσα ἦσαν ἐκ τῶν ἀκροτάτων μερῶν τῆς κατασκευῆς συμπεριλαμβάνοντα καὶ τὴν συναφῆ κεράμωσιν, ἣ ὁποία ἦτο ἐπίσης μαρμαρίνη, ἀλλ' ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω μεταξὺ τῶν νεωτέρων μελῶν ὑπῆρξε καὶ ἰδιάζουσα τρίγλυφος. Ἀκόμη εἶναι πιθανὸν μετὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ μεγαλύτερου ναοῦ οἱ Ἀσεᾶται νὰ εἶχον ἐγκαταλείψει τὸν παλαιὸν καὶ ἢ ἐπακολουθήσασα πρῶτος αὐτοῦ κατερείπωσις εἶχε τὸ ἀποτέλεσμα «σημεῖα ἱεροῦ» μόνον νὰ ἴδῃ ὁ Πausanias εἰς τὴν ἐποχὴν του.

Εἰς συμπλήρωσιν τῆς περιγραφῆς τοῦ ναοῦ θὰ ἐξετάσωμεν τώρα τὰ ἐλάχιστα λεί-

Εἰκ. 32. Νεώτερον ἐπαέτιον γείσον.

Εἰκ. 33

ψανα ἐκ τῶν γλυπτῶν τῶν ἀετωμάτων. Τὸν ἄκρον ἐμπρόσθιον ἀριστερὸν πόδα μὲ τοὺς γαμφώνυχας λαμπρὰ εἰργασμένους βλέπει κανεὶς ἐπὶ τῆς εἰκ. 33 εἰς δύο ὄψεις. Τὸ θηρίον κατεκλίνεται ἐπὶ πλίνθου ὕψ. 4.5 ἐκ. χάριν φυσικὰ τῆς καλύτερας ἐκ τῶν κάτω ἐμφανίσεως. Τὸ ὕψος 4.5 ἐκ. τῆς πλίνθου δὲν ἦτο ἀρκετόν, ἀλλὰ προσετίθετο εἰς τὸ ὕψος 12 ἐκ. τῆς ὑπὲρ τὸ γείσον βάσεως, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν. Τὸ μήκος ἄνω τοῦ ἀκρό-

ποδος εἶναι 20 ἐκ. καὶ τὸ ὕψος ὑπὲρ τὴν πλίνθον 15 ἐκ., ὥστε εἰς ἐλαφρῶς ὑπερφυσικὸν μέγεθος θὰ παριστάνετο ὁ λέων. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ἐπίμονος πλαστικὴ παράστασις τῶν ὀστέων καὶ τῆς διαρθρώσεως αὐτῶν, πρᾶγμα σύννηθες καὶ ἀγαπητὸν εἰς τοὺς ἀρχαίους γλύπτας. Ἐργασίαν ἐπίσης πολὺ καλὴν ἐμφανίζει καὶ τὸ θραῦσμα ἐκ τῆς χαίτης τοῦ λέοντος μεγίστου μήκους 24 ἐκ. (εἰκ. 34). Κατὰ ταῦτα ὁ λέων ἤρεμος καὶ ἄνευ τινὸς δράσεως ἦτο κατὰ τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τοῦ ἀετώματος ἐξαπλωμένος καὶ εἶχε πιθανώτατα κατὰ τὸ ἕτερον δεξιὸν ἄκρον ἀπέναντί του ἀντίστοιχον ἄλλον. Τί ὑπῆρχεν ἐν τῷ μεταξὺ εἶναι ἄδηλον. Ἰχνη θεϊκῶν ἢ δαιμονικῶν εἰκόνων δὲν εὐρέθησαν. Μόνον

Εἰκ. 34

εὐρέθη τὸ 1910 καὶ ἔκτοτε εἰσῆχθη εἰς τὸ Τεγεατικὸν (ΠΑΕ 1910, 276) σύντριμμα ἀναγλύφου ἰχθυοειδοῦς σώματος, πιθανῶς Τρίτωνος, τὸ ὁποῖον ἀτυχῶς ἐξηφανίσθη εἴτε κατὰ τὰς ἐργασίας τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ Μουσείου εἴτε κατὰ τὴν ἀναταραχὴν τῆς Κατοχῆς. Ἐπειδὴ γενικὰ τὰ γλυπτὰ εὐρήματα ἦσαν ὀλίγα καὶ πάντα εὐρέθησαν πρὸ τῆς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ πιστεύω, ὅτι μόνον κατὰ τὸ ἐγγὺς ἀέτωμα ὑπῆρχον γλυπτὰ.

Παρελείψαμεν νὰ σχετίσωμεν πρὸς τὸν ὀλομάραρον ναὸν τὸ σημαντικώτατον γλυπτὸν τῆς εἰκ. 35, ἐπειδὴ τοῦτο εἶναι κατὰ πολὺ ἀρχαιότερον. Εὐρέθη τὸ 1918 ὄχι παρὰ τὸν ναὸν ἀλλ' εἰς μικρὸν ἐπίπεδον χῶρον περὶ τὰ 100 μέτρα ἀνατολικώτε-

ρον. Ἡ ἐξαντλητικὴ ἔρευνα τῶν ἐκεῖ λιθοσωρῶν παλαιότερον καὶ τελευταῖα δὲν μᾶς ἔδωσε ἄλλο μαρμαρίνον κομμάτι οὔτε τὴν ἐλαχίστην ἔνδειξιν ἰδιαιτέρου τοῦ τόπου ἀρχαίου ἱεροῦ. Εὐλόγον εἶναι ἄρα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι κατὰ τὴν ἐπὶ αἰῶνας ἐνεργουμένην λεηλασίαν τοῦ μαρμαρίνου ὑλικοῦ παρέπεσε κάποτε κατὰ τύχην ἐκ τοῦ φορτίου τὸ μεταφερόμενον ἀνάγλυφον καὶ ἀδίστακτα νὰ τὸ ἀποδώσωμεν εἰς τὴν μοναδικὴν εἰς τὰ πέριξ καὶ ἀρχαίαν λατρείαν τοῦ ἱεροῦ. Τὸ ἀπόκομμα πλακὸς ἐκ μαρμάρου τῶν Δολιανῶν με ἀριθμὸν εὐρετηρίου 1605 τοῦ τεγεατικοῦ Μουσείου, πάχους 10 ἐκ., μεγίστου πλάτους 30 καὶ ὕψους 25 ἐκ. διατηρεῖται ἀκέραιον ἀριστερὰ καὶ ὑπεράνω. Τὸ ἀνάγλυφον ὑπὲρ τὸ ἔδαφος ἐξέχει 2 - 2.5 ἐκ. Παριστάνονται δύο γυναικεῖαι θεότητες, ἡ πρὸς τὰ ἀριστερὰ καθημένη καὶ ἡ ἄλλη ὀρθία ἐξάπαντος, διότι καθημένη θὰ ὄφειλε νὰ εἶναι κατὰ τι ταπεινότερα τῆς ἄλλης, πού κατέχει τὴν πρώτην, τὴν δεξιὰν θέσιν. Τὸ πιθανὸν ἀρχικὸν ὕψος ὑπολογιζόμενον ἐκ τῶν παριστανόμενων θὰ ἦτο περίπου 50 ἐκ. τὸ δὲ πλάτος, ἐπειδὴ πρόκειται περὶ ἀναθηματικῶν ἔργων, θὰ ἦτο μεγαλύτερον περὶ τὰ 60 ἐκ. ἢ καὶ πλέον. Θὰ ὑπῆρχον ἄρα δύο ἢ καὶ τρεῖς ἄλλαι θεοτήτων εἰκόνες ἐπὶ τοῦ ἀκεραίου ἀναθηματος. Δι' ἡμᾶς ἀπέμεινε τόσον μικρὸν μέρος ἀπὸ τὰς δύο θεάς, ἀλλὰ τοῦτο ἀρκεῖ νὰ ἐκτιμήσωμεν διὰ πρώτην φορὰν ἐπὶ σημαντικοῦ παραστατικοῦ ἔργου τὸν τύπον καὶ τὴν ἀξίαν τῆς λακωνικῆς πλαστικῆς τοῦ 7^{ου} π. Χ. αἰῶνος. Τὸν τύπον τοῦτον ἐμελέτησεν ὁ

JENKINS (BSA 1932, 67 κέ., πίν. 7-10) παραθέσας πολυάριθμα πήλινα κεφάλια ἐκ προτομῶν λακωνικὰ καὶ μὲ πειστικότητα καὶ σαφήνειαν κατέταξε ταῦτα εἰς προδαιδαλικά, πρῶιμα καὶ τῆς ἀκμῆς δαιδαλικά καὶ τὰ κατόπιν μέχρι τῶν μέσων τοῦ 7^{ου} (650 π.Χ.). Ὡς μόνιμα χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου τῆς ἀκμῆς ἀναφέρει τὴν ἀδρότητα τῆς μύτης πλατυνομένης κάτω, τὸ ἐλαφρῶς κυρτούμενον κατὰ τὸ ἄκρον περιγράμμα, τοὺς βολβοὺς τῶν ὀφθαλμῶν ἄνευ βλεφαρίδων καὶ ἄλλης ἐπεξεργασίας καὶ τὸ στενὸν ἐπάνω ἐπίπεδον μέτωπον. Πάντα ταῦτα ἐπιλέγει ἀναπτυχθέντα πρὸ τοῦ 650 διετηρή-

Εἰκ. 35

θησαν μέχρι τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ αἰῶνος. Ἀπαραγνώριστα καὶ ἐμφανῆ εἶναι τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ ἐπὶ τῶν μαρμαρίνων εἰκόνων καὶ πρὸς τούτοις ἄλλα μὲ θαυμαστήν εἰς ἔκφρασιν ἀριότητα. Ἡ καθημένη μητρικὴ θεὰ — ἀντὶ παρειῶν σχομένη λιπαρὰ κρήδεμνα — ἐμφανίζει συνολικὴν εἰκόνα, ὅπου τὰ πάντα συντείνουν εἰς τὴν αὐτὴν προσπάθειαν. Ἡ καλύπτρα περιγράφουσα πρῶτον τὴν ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφον κεφαλὴν ἀπλώνεται εἶτα εἰς τὸ οἰκτεῖον πλάτος καὶ ἀπαλὰ συγκλίνει πρὸς τὰ ἐμπρὸς εἰς ἀνάλογον μῆκος. Μὲ τοῦτο τὸ μῆκος σύμφωνον εἶναι τὸ ἐπιμηκνόμενον μάτι καὶ ἡ συναρμυζομένη λόξευσις τῆς ἀνεχούσης ἀριστερᾶς. Διαφορετικὰ ὑψώνει τὴν κεφαλὴν ἢ ἀκάλυπτος ὀρθία καὶ σύμφωνα τὰ μικρὰ χαρακτηριστικὰ φαίνονται κάπως μεγαλύτερα, ὅπως τὸ τοξοποιούμενον πρὸς τὰ ἄνω μάτι. Ἄλλως τὴν αὐτὴν ἀδρότητα τοῦ σχεδίου ἐξαίρουν ἐδῶ οἱ κοπτόμενοι εἰς χονδροῦς κόμβους τρεῖς βόστρυχοι¹.

¹ Ὅμοιοι ἀκριβῶς εἶναι οἱ βόστρυχοι τῆς ἐκ τοῦ Μενελαίου πηλίνης κεφαλῆς παρὰ JENKINS, ἔ.δ. πίν. 9, 4.

Χρονικῶς τὸ ἀνάγλυφον ἀδύνατον εἶναι νὰ συμπέσῃ μὲ τὸν μαρμαρίνον ναόν. Τίποτε καὶ τὸ ἐλάχιστον δὲν ἐνθυμίζει τὴν κατόπιν ἐξέλιξιν, τὸ δὲ γνωστὸν ἀνάγλυφον τῆς Χρύσαφας ἀπέχει πολὺ παρὰ τὴν ὁμοιότητα τῆς περὶ τοὺς ὄμους διαθέσεως τῶν βοστρύχων. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐκτέλεσιν δυνάμεθα ἴσως νὰ καταβῶμεν τὸ πολὺ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 7^{ου} αἰῶνος καὶ τότε θὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὸ ἀνάγλυφον ὑπῆρξεν ἀφιέρωμα εἰς τὴν ἀρχαιότεραν περίοδον τοῦ ξυλοπηλίνου ναοῦ. Παρὰ ταῦτα ὑπάρχουν ἐνδείξεις, ὅτι τὸ ἀνάγλυφον κάποτε εἰς νεωτέρους χρόνους ἐχρησίμευσε ὡς μετόπη τοῦ μαρμαρίνου ναοῦ. Ὑπὲρ τὰς κεφαλὰς τῶν θεαινῶν καὶ ὀπισθεν τῆς καθημένης φαίνονται ἐπίμονα κτυπήματα σφύρας σκοποῦντα τὴν ἰσοπέδωσιν, ὅτι δὲ ταῦτα εἶναι ὑστερογενῆ συμπεραίνομεν ἐκ τοῦ βιαίως κοπέντος ὀπισθίου πέρατος τοῦ πέπλου. Αἱ ὑπολογισθεῖσαι κατὰ προσέγγισιν διαστάσεις τοῦ ἀναθήματος, 50×60 ἐκ., δὲν διαφέρουν σημαντικῶς ἀπὸ τὰς πιθανὰς διαστάσεις τῆς ἀρχαιότερας τριγλύφου καὶ μετόπης. Ὡς εἶδομεν ἐπὶ τοῦ μεγάλου ἐπιτρίτου ναοῦ ἢ τρίγλυφος ἔχει μικρὸν ὕψος 57.4 ἐνισχυόμενον μὲ ἐπίκρανον ὑπεράνω καὶ τὸ αὐτὸ ὕψος ἐδέχθημεν πρὸ τῆς ἐπισκευῆς καὶ διὰ τὸν ἡμέτερον ναόν.

Σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενον, τίνες ἦσαν αἱ παριστανόμεναι θεότητες, πολὺ ὀλίγα ἔχομεν νὰ εἴπωμεν. Τὸ γεγονός, ὅτι ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ποσειδῶνος ἐγένετο ἐπὶ ὑψηλῆς ὄρεινης διαβάσεως, ὅπως τῆς Ἀρτέμιδος Κνακεάτιδος ἐπὶ ὑψηλῆς βουνοκορυφῆς, ὑποβάλλει τὴν ἰδέαν, ὅτι ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου ἐτιμῶντο θεότητες σχέσιν ἔχουσαι πρὸς τὴν πολύνυμον ὄρειαν Μητέρα τῆς Μ. Ἀσίας. Ἡ μεγάλη αὕτη θεὰ τῆς Ἀνατολῆς ἢ μονίμως ἐδρεύουσα ἐπὶ τῶν ὀρέων καὶ παραλαμβάνουσα ἐξ αὐτῶν τὸ ἰδιαιτέρον ὄνομα — Δινδυμήνη, Λινδία, Δίκτυνα — μετονομάζεται σύμφωνα μὲ τὰς τοπικὰς λατρείας εἰς Ἀθηνᾶν Λινδίαν τῆς Ρόδου, εἰς Βριτόμαρτιν ἢ Ἀρτέμιδα τῆς Κρήτης, εἰς Ἀφαίαν τῆς Αἰγίνης, εἰς Δήμητρα Μέλαιναν τῆς Φιγαλείας, εἰς Δήμητρα τῆς Λυκοσούρας καὶ τὰς θυγατέρας αὐτῆς τὴν Ἄρτεμιν καὶ τὴν Δέσποιναν. Εὐλογον εἶναι νὰ δεχθῶμεν ἀκολούθως ὅτι ἡ καθημένη μητρικὴ θεὰ εἶναι τις ὑπόστασις τῆς ὄρειας Μεγάλης Μητρός, ἀλλὰ πέραν τούτου, ἂν ἡ ὄρθια εἶναι Ἀθηνᾶ ἢ Ἄρτεμις μάταιον εἶναι νὰ εἰκοτολογήσωμεν¹.

Μικρὰ ἀφιερῶματα. Ὀλίγα πῆλινα εἰδῶλια ἀλλὰ πρὸ πάντων σημαντικὸν πλῆθος χαλκῶν ἐλασμάτων μὲ παραστάσεις ἀξιολόγους εὐρέθησαν εἰς τὸ βάθος τῶν θεμελίων τοῦ ναοῦ καὶ μάλιστα κατὰ τὴν πρὸς δυσμὰς κατωφέρειαν. Ἐδῶ εἰς ἀπόστασιν 40-50 μ. ἀπὸ τοῦ ναοῦ εἶχον κτισθῆ μὲ κοινούς λίθους προφανῶς κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα 2 ἢ 3 μικροὶ ἀναλημματικοὶ τοῖχοι πρὸς ἐξομάλυνσιν τοῦ χώρου χάριν τοῦ δρόμου τοῦ ἀνερχομένου ἐξ Ἀσέας. Τὰ τοιχάρια — πεζούλια — συγκρατοῦντα τὰ χῶματα περιέλαβον καὶ τὰ ἀχρηστευθέντα καὶ ἀπορριφθέντα χάλκινα πράγματα. Εἰς ἓν ἐκ τῶν πεζουλίων εὐρέθη μικρὰ χαλκίνη τρίαίνα ἐκ λεπτοῦ ἐλάσματος, ὕψους περίπου 6 ἐκ. καὶ παρέχει δύο ἄλλαι, ἐπίσης μικραὶ ἐκ σιδήρου, ὡς ἀναφέρονται εἰς τὰ Πρακτικὰ (ΠΑΕ 1910, 276). Ἄτυχῶς διὰ τὴν μικρότητα καὶ κακὴν διατήρησιν τῶν σιδηρῶν κατὰ τὰς

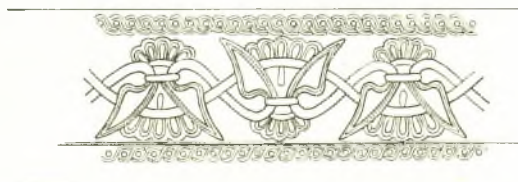
¹ Περὶ τῆς σχετικῆς λατρείας ἰδὲ διεξοδικώτερα εἰς τὴν πραγματείαν, ΑΕ ἔ.ἀ. 29-31. Ἐκ τοῦ λειψάνου τοῦ κολοσσικοῦ ἀγάλματος καὶ δι' ἄλλας ἐνδείξεις ἡ λατρεία

τῆς ὄρειας Ἀρτέμιδος ὡς Κνακεάτιδος κατεστάθη ἐδῶ ἀρχετὰ φανερά.

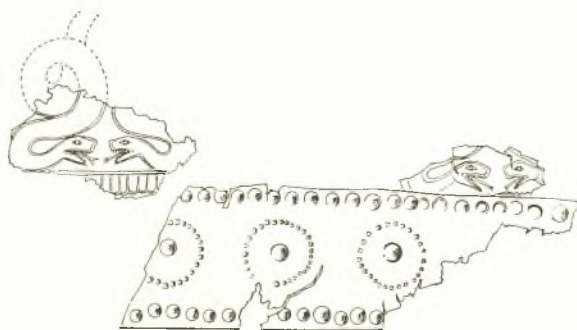
βιαστικὰς μεταφορὰς καὶ τοποθετήσεις τῆς Κατοχῆς συνετρίβησαν καὶ ἐξηφανίσθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον. Ἄλλ' ὅταν ἀναμφισβήτητον δι' ἡμᾶς εἶναι, ὅτι τὸ ἐρευνώμενον ἱερὸν ἀνήκει εἰς τὸν Ποσειδῶνα καὶ τὴν Ἀθηναῖαν Σώτειραν ἢ βεβαία ὑπαρξίς τῶν ἀναθηματικῶν τριαινῶν δὲν εἶναι ἀσήμαντος. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ διὰ τὸ ἐξαφανισθὲν σύντριμμα Τρίτωνος, ὡς ἤδη εἴπομεν.

Κατωτέρω περιγράφονται τὰ ἀξιολογώτερα ἐκ τῶν χαλκῶν εὗρημάτων τοῦ 7^{ου} καὶ 6^{ου} αἰῶνος. Ὅπως λακωνικῆς τέχνης ἦτο τὸ ἀνάγλυφον, λακωνικαὶ αἱ κεραμώσεις τῶν δύο παλαιότερων ἐποχῶν, εἰς λακωνικὸν ἐπίσης χαλκοτεχνικὸν ἐργαστήριον ὀφείλονται ἀνεξαίρετως καὶ πάντα τὰ χαλκᾶ μὲ τὴν παρατήρησιν, ὅτι, ὅπως συμβαίνει ἐπὶ τῶν ἀγγειογραφῶν, ἡ τέχνη αὕτη τῆς Σπάρτης παρὰ τὴν αὐτοτέλειάν της δὲν ἦτο ἀπηλλαγμένη ἐκ τῶν ἔξωθεν ἐπιδράσεων καὶ μάλιστα τῆς Κορίνθου.

Παράδειγμα τοῦτου εἶναι ἡ ἐκ λεπτοῦ ἐλάσματος ταινία (εἰκ. 36) μὲ τὸ ὠραῖον πλέγμα

Εἰκ. 36

Εἰκ. 37

μικρὰ ζώνη μὲ ἀπλοῦν πλέγμα. Ὅπως προσεκτικὰ ἀναπαρέστησε τὸ πλέγμα τοῦτο ὁ Παπαηλιόπουλος, τὸ ἄνω κατευθύνεται πρὸς ἀριστερὰ καὶ τὸ κάτω δεξιὰ, ἐνῶ ἡ

τῶν ἀντιστρόφων ἀνθεμίων, τὸ ἀναπτυχθὲν ὡς γνωστὸν εἰς τὸν πρωτοκορινθιακὸν κύκλον (προχόη Chigi, 650-40 π.Χ.). Ἄλλ' ἡ ἐκτέλεσις τῶν ἐκτύπων καὶ ἐγχαράκτων κοσμημάτων μὲ τὴν προϋπόθεσιν τῆς ἀρχικῶς ἔξωθεν εἰσηγμένης μήτρας γενομένη μὲ πολλὴν ἀκρίβειαν εἶναι ἔργον τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου. Κυρίως ἐν εἶναι τὸ ἀνθέμιον μὲ 5 ἐσωτερικὰ καὶ δύο ἐξωτερικὰ πλατέα φύλλα καὶ εἰς τοῦτο ἀνήκουν καὶ οἱ μικρότεροι δεσμοὶ καὶ ὁ μέγας δεσμὸς ὁ διατρέχων τὴν ὅλην σειρὰν, ἀλλ' ἡ ἀντίστροφος τοποθέτησις του ἄνω καὶ κάτω, ἀφήνει χῶρον κατ'ἀλλήλον εἰς προσαρμοζόμενον μικρότερον ἀνθέμιον. Ὑπὲρ τὰ ἀνθέμια καὶ κάτωθεν αὐτῶν ἐκτείνεται

κυρία σειρά μένει οὐδετέρα. Ἡ ταινία παρουσιάζει ὅπας καθηλώσεως ἐπὶ ξύλου. Πρόκειται περὶ στολισμοῦ ξυλίνων κιβωτίων, μικρῶν ἢ μεγάλων καὶ ὁμοίου προσορισμοῦ τῆς μεγάλης πλειονότητος τῶν χαλκῶν ἀντικειμένων.

Ἴσου ὕψους ἢ πλάτους δύο ταινίας μὲ μικρὰν διαφορὰν μεταξύ των ἔχομεν εἰς τὴν εἰκ. 37. Ἐπ' αὐτῶν καθ' ὠρισμένα διαστήματα ἔχουν καρφωθῆ γοργόνεια, ἐκ τοῦ

Εἰκ. 38

Εἰκ. 39

λαιμοῦ τῶν ὁποίων δύο ἐλισσόμενοι σχηματικῶς ὄφεις ἀντικρύζουν ἀλλήλους. Ὅμοιον σχηματισμὸν δὲν γνωρίζω ἄλλοθεν, ἀλλὰ παραπλήσιον πρέπει νὰ εἶχε τὸ ἀκρωτήριο

Εἰκ. 40

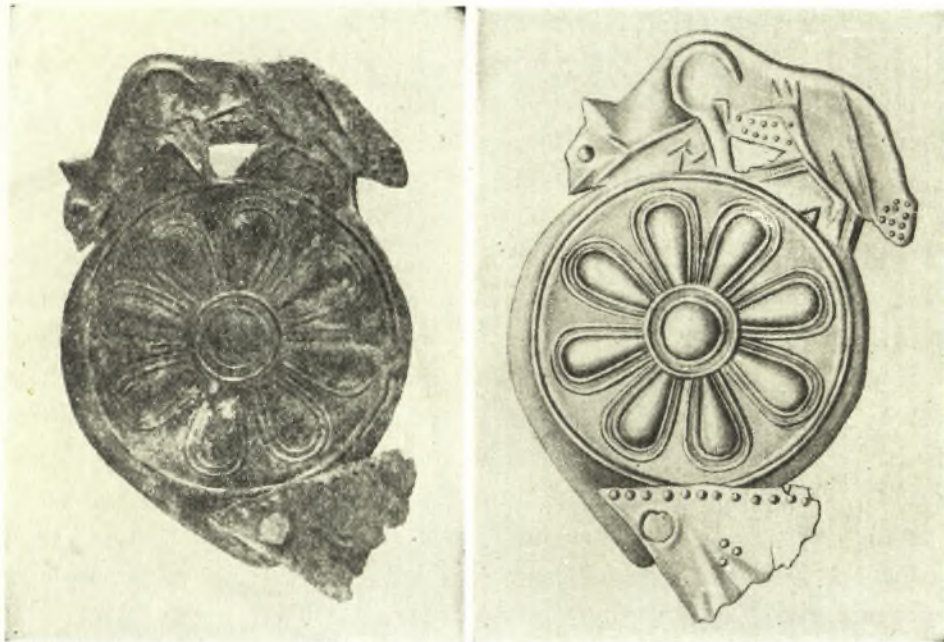
Εἰκ. 41

τοῦ ναοῦ τῆς Λαφρίας τῆς Καλυδῶνος (Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΥ, Οἱ κέραμοι τῆς Καλυδῶνος, ΑΕ 1937, 300 κ.ε. 313 πίν. 5) τοῦ 620 - 10 π. Χ. Τὰ γοργόνεια ὁμῶς διατηρούμενα κάπως κατὰ τὴν εὐρεσίαν των διὰ τὸ εὐθραυστον ἔσχον τὴν τύχην τῶν τριαινῶν.

Ὡς τὰ γοργόνεια οὕτω καὶ ἄλλα ζωάρια προσεκολλῶντο ἐπὶ παρομοίων ταινιῶν. Συνεχῶς ἀπεικονίζονται τέσσαρες ἀλέκτορες πάντες ἀνήκοντες εἰς τὸν 7^{ον} αἰῶνα πλὴν ἴσως τοῦ τελευταίου. Ὁ ἀρχαιότερος ὄλων εἰκονίζεται εἰς τὸ ἥμισυ τοῦ πραγματικοῦ μεγέθους (εἰκ. 38). Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ δεξιωτάτη περικοπὴ τοῦ λεπτοῦ ἐλάσματος, ὥστε νὰ παρασταθῆ τὸ περίγραμμα μὲ πᾶσαν ἀκρίβειαν. Διακρίνεται ἡ ὑπὸ τὴν σιαγόνα ἐξόγκωσις, περαιτέρω ἡ κρεμαμένη κάλλαια (κοινῶς καρκάλλι), τὸ κυρτὸν ράμφος, τὸ λειρίον ἐπάνω. Λαιμὸς καὶ κορμὸς ἔχουν ἐξαίρετα χαρακτηρισθῆ, ὥστε διὰ τὴν ἀπλοποιημένην παράστασιν τῶν σκελῶν νὰ μὴ εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπερβῶμεν τὰς 2 ἢ 3 τελευταίας δεκαετίας τοῦ αἰῶνος. Τὰ λεπτὰ πτίλα τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ στήθους παριστάνονται μὲ σειράς ἐκτύπων στιγμάτων καὶ τὸ ἀπηλλαγμένον ἐκ στιγμάτων μέρος ὑποδηλώνει τὰς πτέρυγας. Ὁ μικρότερος ἐπίσης καλῶς χαρακτηρισμένος ἀλέκτωρ

(εἰκ. 39) δὲν ἀπέχει πολὺ χρονικῶς τοῦ πρώτου. Νεώτερος αἰσθητότερον εἶναι ὁ ἀλέκτωρ τῆς εἰκ. 40. Ὑψος 3.5 ἐκ. Διατηρεῖται κάτω ἢ ὀπὴ τῆς καθηλώσεως. Τὰ πτερυγία τοῦ στήθους παριστάνονται τώρα φοιλιδωτὰ καὶ αἱ πτέρυγες μὲ παραλλήλους γραμμάς. Τέλος ὁ τῆς εἰκ. 41 εἶναι περισσότερον ἀνεπτυγμένος καθόσον τὸ φοιλιδωτὸν πτέρωμα παριστάνεται καὶ ἐπὶ τοῦ περιγράμματος τοῦ στήθους μὲ μικρὰ τόξα ἀνώμαλα.

Ἐκτὸς τοῦ πρώτου ἀλέκτορος παρατηροῦμεν ἐπὶ τῶν τριῶν ἄλλων δύο τινά. Πρῶτον, τὰ σκέλη δὲν ἔχουν τὸ αὐτὸ πλάτος, ἀλλὰ μὲ πρόθεσιν προοπτικῶς διαφορι-

Εἰκ. 42

σμοῦ. Ἐπειτα ὑπὲρ τὰς κατερχομένας πτέρυγας ἀνυψώνονται δρεπανοειδῆ τὰ περὺγια τῆς οὐρᾶς, στόλισμα καὶ διὰ τὸν χρωματισμὸν τοῦ ἰδιαίτερον τοῦ ἀλέκτορος. Τοῦτο δὲν εἶναι ἄγνωστον εἰς κορινθιακὰς καὶ ἀττικὰς ἀγγειογραφίας, ἀλλ' εἶναι συχνότατον ἐπὶ τῶν λακωνικῶν. Ἐπὶ τῆς λακωνικῆς οἰνοχόης ἐκ Σάμου τοῦ ρυθμοῦ III, τὴν ὁποίαν εὔρε καὶ ἐδημοσίευσεν ὁ ἀείμνηστος φίλος ΔΗΜ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΣ (Ἐπιτύμβιον Τσοῦντα, 504 - 518, πίν. 3) καὶ οἱ δύο ἀντιμέτωποι ἀλέκτορες παρουσιάζουν λαμπρῶς ἐξηρημένα τὰ περὺγια τῆς οὐρᾶς. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται ἐπὶ ἰκανῶν παραδειγμάτων ἐκ τῆς Ὀρθίας¹. Ἡ συχνότης ἄρα τῆς τοιαύτης παραστάσεως εὐλογον εἶναι νὰ θεωρηθῆ ἰδιαίτερος χαρακτηριστικὴ τῶν λακωνικῶν ἀλεκτόρων.

Ἐπὶ τῆς εἰκ. 42 βλέπομεν καθηλωμένον ὠραῖον ρόδακα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἔρπουσαν ἀλώπεκα. Ἡ ἀπεικόνισις ἔχει τὸ μέγεθος τοῦ πρωτοτύπου, τὸ ἥμισυ δὲ τοῦ αὐτοῦ μεγέθους παρέχει ἡ εἰκ. 43 μὲ εἶδος σκολόπακος (μπεκάτσας) ἐπὶ τοῦ ῥόδακος. Τὸ κατὰ

¹ Sanctuary, 276 εἰκ. 128 καὶ ἐπὶ ἀσπίδος μολύβδινου εἰδωλίου. Μολύβδινοι πετεινοί, ρυθμοῦ II, 189, 21 καὶ πίναξ 194, 13.

τὴν ἰδίαν φύσιν ἔρπον θηρίον παριστάνεται ἑξαιρέτα καὶ ὡς σύνολον καὶ καθ' ὅλας τὰς λεπτομερείας. Δὲν λείπει καὶ ἐδῶ ὁ προοπτικὸς διαφορισμὸς εἰς τὰ σκέλη. Ἡ ὄλη κατασκευὴ τῆς κεφαλῆς μὲ τὸ ἔντονον βλέμμα καὶ τὸ προβαλλόμενον ῥύγχος, τὸ τρίγωνμα τῆς κοιλίας μὲ στίγματα καὶ τοῦ θυσανωτοῦ ἄκρου τῆς μακρᾶς οὐρᾶς εἶναι χαρακτηριστικὰ ἀξιοπρόσεκτα. Ἀλώπεκες, εἰκονίζονται ἐπὶ ἀγγείων λακωνικῶν τοῦ ΠΙ ρυθμοῦ, ὅπως ἡ LANE ἐκθέτει εἰς BSA 1933-1934, 130, 158, 169.

Πλαστικά ἀλώπεκες παριστάνονται καὶ ἐπὶ τρίποδος μεγάλου χαλκοῦ κρατήρος ἀπὸ τὸ Τρεμπενίστε, ἀποκειμένου εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βελιγραδίου, τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰῶνος. Ὁ κρατῆρ παρουσιάζει ὁμοιότητα πρὸς τὸ μεγαλειῶδες ἔργον τῆς λακωνικῆς χαλκοτεχνίας τὸν κρατῆρα τοῦ Vix¹.

Ἐξηντλήθη ὁ λόγος περὶ τῶν ταινιῶν καὶ τῶν σχετικῶν κοσμημάτων, πὸν ἦσαν τοποθετημένα ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρου μέρους τῆς ὑποθετικῆς κίστης ἢ μικροῦ κιβωτίου. Κάτω περιμένον φυσικὰ σημαντικώτερας εἰκόνας καὶ τὰς ἔχομεν. Ἡ εἰκονιζομένη θεὰ πατεῖ ἐπὶ βάσεως καθηλωμένης ἐπὶ τοῦ ξύλου, ὅπως τοῦτο δηλώνουν δύο κυκλικαὶ ὀπαὶ (εἰκ. 44). Μὲ τὴν ἀριστερὰν κρατεῖ καρπὸν ῥοιᾶς καὶ μὲ τὴν δεξιὰν ἀνέχει δυσσερμηνευτὸν δισκοειδῆ ἀντικείμενον. Πολὺν δυσσερμῆς ὑπῆρξεν ἡ ἑρμηνεία, ἀλλὰ μετὰ μακρὰν ἔρευναν καὶ χρόνον σχετικὸν κατέληξα νὰ πιστεύω, ὅτι ἐδῶ ἔχομεν αὐτὴν ταύτην τὴν εἰς τὸ Ἱερὸν λατρευομένην Ἀθηνᾶν Σωτείραν, ἄοπλον ἄλλως καὶ κρατοῦσαν ῥόαν καὶ αἰγίδα. Τὴν ἀκριβῆ ἐντύπωσιν τοῦ συνόλου παρέχει μόνον ἡ φωτογραφία, ἀλλὰ σχετικὰ μὲ τὰς σημαντικὰς λεπτομερείας διαφωτιστικὸν εἶναι τὸ σχέδιον². Τὸ πρωτότυπον μὲ ὕψος 12.5 ἐκ. εἶναι κατὰ $\frac{1}{3}$ μεγαλύτερον τοῦ εἰκονιζομένου. Πρόδηλος εἶναι ἡ ἀδρᾶ, πλατεία, τετράγωνος ἔκφρασις, πρὸ πάντων κατὰ τὴν κεφαλὴν, τὸν λαιμόν, τὴν μύτην, τὴν προέχουσαν σιαγόνα. Κατὰ ταῦτα τυπολογικῶς χρονολογεῖται εὐθύς ἀμέσως μετὰ τὸ μαρμάρινον ἀνάγλυφον, ἀλλ' ἢ ἐκτέλεσις θὰ ἔγινε κατὰ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου. Βεβαία εἶναι ἡ ῥόα παρὰ τὴν ὑπερβολικὴν ἐξεικόνισιν τοῦ ὑπεράνω ἄνθους. Ἀλλ' ἢ αἰγίς; Φανερὸν εἶναι, ὅτι διὰ τῆς δεξιᾶς ἢ θεὰ ἀνυψώνει ὑπὲρ τὸ ἔδαφος τῶν ποδῶν σακκοειδῆ ἀντικείμενον κρυπτόμενον ἐν μέρει δεξιὰ ὑπὸ τὸν πέπλον καὶ ἀριστερὰ συναπτόμενον μετὰ τὴν καθωρισμένην παρυφὴν μὲ ἐξάρτημα ἀγνώστου διὰ τὴν φθορὰν μορφῆς. Εἰς ταῦτα προστίθεται τοῦτο τὸ σπουδαῖον χαρακτηριστικόν, ὅτι αἱ καλύπτουσαι τὸ ἐσωτερικὸν φολίδες εἶναι ἀκριβῶς ὁμοιαὶ πρὸς τὰ κροσσωτὰ μαλλιά ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς θεᾶς. Ὅτι ἡ αἰγίς, κύριον ὄπλον τῆς Ἀθηνᾶς, ἀλλὰ καὶ τοῦ αἰγιόχου Διὸς καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀρχικῶς ἦτο δέρμα τριχωτόν, σύμφωνα μὲ τὴν παναρχαίαν συνήθειαν νὰ περιβάλλωνται ἀντὶ θώρακος μὲ δέρματα οἱ πολεμισταί, ἐγνώριζον ἤδη οἱ ἀρχαῖοι καθὰ ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ³ διεξοδικῶς ἀναπτύσσει. Ὁ αὐτὸς ἴστο-

Εἰκ. 43

1 RENÉ JOFFROY, Le Trésor de Vix, 24 πίν. XX, 1 καὶ XXI, 1-2. Αἱ ἀλώπεκες εἶναι βέβαιαι παρὰ τὸν διασταγμὸν τοῦ συγγραφέως. Εἶναι τοῦ αὐτοῦ τύπου μὲ τὴν ἰδικὴν μας ἀλλὰ διὰ τὴν νεωτέραν ἐποχὴν λεπτότερα ἢ τὸ σῶμα.

2 Ὁ σχεδιάσας κ. Ἀλεξ. Παπαηλιόπουλος ἐπρό-

σεξε, ὅτι ἐκ τῶν γραμμῶν αἱ μὲν εἶναι ἀπλῶς ἐγγάραιοι ἀλλὰ δὲ εἶναι ἐλαφρῶς ἔκτυποι. Τὰς τελευταίας παρέστησε ζωηροτέρας.

3 ΗΡΟΔ. IV 189: ... τὴν δὲ ἄρα ἐσθῆτα καὶ τὰς αἰγίδας τῶν ἀγαλμάτων τῆς Ἀθηνᾶς ἐκ τῶν Λιβυσοσίων ἐποιήσαντο οἱ Ἕλληνες· πλὴν γὰρ ἢ ὅτι σκευτὴν ἢ ἐσθῆτος τῶν

ρικός (VII 91) ἀναφέρει, ὅτι οἱ Κίλικες εἶχον λαισήια ἀντ' ἀσπίδων, ὠμοβοέης πεποιημένα. Ἦσαν ἄρα τὰ λαισήια, γνωστὰ ἄλλως καὶ ἐκ τῆς Ἰλιάδος (E 452: ἀσπίδας εὐκύκλους, λαισήιά τε περόεντα) πρωτόγονοι ἀσπίδες, δέρματα λάσια, δηλ. τριχωτὰ καὶ θυσανωτά, ἀκατέργαστα. Βέβαια ἢ αἰγίς ὡς ὄπλον τῶν θεῶν καὶ μάλιστα τῆς Ἀθηνᾶς προσέλαβεν ἐξαισίας ιδιότητος καὶ μορφολογικῶς ἀνεπτύχθη μὲ τὴν συνάρτησιν τοῦ γοργονεῖου καὶ τῶν ὄφρων κατὰ τὴν περιφέρειαν, ἀλλ' ἢ ἀνάμνησις τῆς δερματίνης

Εἰκ. 44

καταγωγῆς πάντοτε διετηρήθη. Μόνιμον αὐτῆς ἐπίθετον εἶναι πολλαχοῦ τῆς Ἰλιάδος ἢ θυσανόεσσα καὶ ἐπὶ πλείστων ἀγγειογραφῶν ἢ ἐπιφάνεια τῆς αἰγίδος καλύπτεται μὲ φολίδας σχηματικᾶς ἢ παραστατικῶς τριχώματος¹.

Σύμφωνα μὲ τὰ ἀνωτέρω εὐλογον εἶναι νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὸ περιεργον εἶδος εἶναι πραγματικῶς αἰγίς, ἀλλ' εὐθὺς προκύπτει ἢ δυσχέρεια, καθόσον ἀγνοοῦμεν, ἂν ἢ ὑψώνουσα τὴν ὀνομασθεῖσαν αἰγίδα εἶναι ἢ Ἀθηνᾶ. Εἰς τὴν αὐτὴν δυσχέρειαν φαίνεται ὅτι εὐρέθη καὶ ὁ DAWKINS, ὅταν δημοσιεύων σχεδιάσματα ἐπὶ ὀστεινῶν πλακιδίων ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος, ὡς τὸ τῆς παρατιθεμένης εἰκόνας 45, τὴν καθ'

Λιβυσέων ἐστὶ καὶ οἱ θύσανοι οἱ ἐκ τῶν αἰγίδων ἀττησι οὐκ ὄφιές εἰσι ἀλλὰ ἱμάντινοι, τὰ δὲ ἄλλα κατὰ τὸντὸ ἐσταλται... αἰγίας γὰρ περιβάλλονται ψιλὰς περὶ τὴν ἐσθητα θυσανωτάς...

¹ Ἀρκετὰ διεξοδικῶς ἔγραψε περὶ τῆς αἰγίδος καὶ τῆς προελεύσεως αὐτῆς ὁ W. REICHEL, *Homeriche*

Waffen, 1901, 54-56. Ἀξιοσημεῖωτον εἶναι, σ. 56, τὸ ἀναφερόμενον, ὅτι ἤδη ὁ STUDNICZKA παρεδέχθη, ὅτι ἡ φολιδωτὴ (schuppenartige Bedeckung) εἰκῶν δὲν σημαίνει μεταλλικὴν ἐπένδυσιν ἀλλὰ παράστασιν θυσάνων τοῦ τριχώματος.

ἡμᾶς αἰγίδα ὠνόμασε ἀκαθόριστον πρᾶγμα (indeterminated object)¹. Προφανῆς εἶναι ἡ ὁμοιότης τῶν εἰκόνων. Ἡ εἰκονιζομένη μὲ στεφάνην ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ χρονικῶς ἀνήκουσα εἰς τὴν αὐτὴν, ὡς ἢ ἐκ τοῦ ἡμετέρου ναοῦ ὑψώνουσα τὴν ἀριστερὰν παρουσιάζει ἐμφαντικῶς ῥόαν καὶ μὲ τὴν δεξιὰν κρατεῖ παρομοίαν αἰγίδα μὲ σχηματικὴν δῆλωσιν τοῦ τριγώματος. Ἐντελῶς ὁμοιον πλακίδιον, ἀτελῶς σωζόμενον, ἀνήκει καταφανῶς εἰς νεωτέραν ἐποχὴν, ἴσως τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, πρᾶγμα ποῦ σημαίνει τὴν συχνότητα τῆς παραστάσεως εἰς μακρότερον χρόνον. Δύο ἄλλα πλακίδια σύγχρονα μὲ τὸ εἰκονιζόμενον ἐμφανίζουν τὴν θεὰν ἀνυψώνουσαν τὴν ἀριστερὰν μὲ τὴν αἰγίδα καὶ μὲ τὴν δεξιὰν κρατοῦσαν στέφανον².

Εἰκ. 45. Ὀστεῖνον πλακίδιον τῆς Ὁρθίας Ἀρτέμιδος.

Συχνὴ ἦτο ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς εἰς τὴν Σπάρτην καὶ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως ἢ Χαλκίοικος εἶχε θεοὺς Πολιάτιδος. Ἐὰν λοιπὸν τεθῆ, ὅτι τὸ κρατούμενον «ἀκαθόριστον» εἶδος εἶναι αἰγίς, ὅπως ἀναμφισβήτητα ἀληθεύει, τίς ἄλλος θὰ ἐχειρίζετο ἐκτὸς τῆς θεᾶς τὸ σημαντικώτατον τοῦτο προστατευτικὸν ὄπλον; Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ κατὰ μείζονα λόγον διὰ τὸ ἐκ τοῦ ἱεροῦ εἰκονίδιον, ὅπου ἐναργεστέρα εἶναι ἢ παράστασις τῆς αἰγίδος. Ἀλλ' ἐδῶ προστίθεται καὶ ἄλλη σημαντικὴ ἔνδειξις. Ἡ Ἀθηνᾶ Σώτειρα εἶναι ἡ αὐτὴ, ἢ τοῦλάχιστον παράλληλος μορφή πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν Νίκην τῆς Ἀκροπόλεως. Σύμφωνα μὲ ἀξιόπιστον μαρτυρίαν³ τὸ ἀρχαῖον ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης παριστάνετο μὲ ῥόαν εἰς τὴν δεξιὰν καὶ κράνος εἰς τὴν ἀριστερὰν. Κυρίως ἦτο Ἀθηνᾶ νικήτρια καὶ φυσικὸν ἦτο νὰ μὴ ἔχη πτερὰ καὶ νὰ προσλάβῃ τὸ ἐπίθετον τῆς Ἀπτερου μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς προσωπικῆς Νίκης. Διαφανῆς εἶναι ὁ παραλληλισμός. Μετὰ τὴν νίκην ἢ Ἀθηνᾶ τῆς Ἀκροπόλεως ἀποβάλλει τὸ κράνος καὶ εὐαγγελίζεται τὴν εὐφορίαν. Τὸ αὐτὸ ὑπόσχεται ἢ Σώτειρα ἀποβάλλουσα ἀντὶ τοῦ κράνου τὴν αἰγίδα. Ἡ συσχέτισις δὲν εἶναι μόνον πιθανὴ ἀλλὰ βεβαία, διότι ἢ Ἀθηνᾶ Νίκη εἶναι συνυφασμένη εἰς τὰς μυθολογικὰς ἀραδικὰς παραστάσεις. Εἰς τὸ γειτονικὸν Παλλάντιον ὁ μυθικὸς Πάλλας ὁ Λυκάονος ἐτιμᾶτο διὰ ναοῦ (ΠΑΥΣ. VIII 44, 5) καὶ ἀγαλμάτων, ἦτο πατήρ τῆς Νίκης καὶ ἀνέθρεψε τὴν Ἀθηνᾶν (ΔΙΟΝ. ΑΛΙΚ. I 33). Δὲν εἶναι μακρὰν ἢ Μαντινεία καὶ οἱ Μαντινεῖς ἀνέθεσαν εἰς τὴν Ὀλυμπίαν Νίκην, Ἀπτερον, δηλ. Ἀθηνᾶν Νίκην, ἔργον τοῦ Καλάμιδος (ΠΑΥΣ. V 26, 6). «Πολλῶν, ἄρα, ὀνομάτων μορφή μία». Ἡ μεγάλη

¹ Sanctuary, 216.

² Δύο ἄλλα μὲ πιθανῶς ὁμοίαν παράστασιν πλακίδια ἀποκομισθέντα ἄγνωστον πῶς ἐκ Σπάρτης εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Δημητσάνας ἐδημοσιεύθησαν εἰς JHS 12, σ. 41 κέ. Ἀλλὰ τὰ σχεδιάσματά των εἶναι ἄχρηστα καθόσον ἔγιναν σύμφωνα μὲ φωτογραφίας πολὺ σκοτεινάς.

³ ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ: Νίκη Ἀθηνᾶ, Λυκοῦργος ἐν τῷ περὶ τῆς ἱερείας. Ὅτι δὲ Νίκης Ἀθηνᾶς ξόανον ἄπτερον, ἔχον

ἐν μὲν τῇ δεξιᾷ ῥόαν ἐν δὲ τῇ εὐωνύμῳ κράνος, ἐτιμᾶτο παρ' Ἀθηναίους, δεδήλωκεν Ἡλιοδώρος περιηγητὴς ἐν ἁ' περὶ Ἀκροπόλεως, Πρβλ. ΚΑΒΒΑΔΙΑΝ ἐν ΑΕ 1897, 184 καὶ JUDWICH², 222. Πολλὰ καὶ διεξοδικὰ ἔγραψεν ὁ ἀείμνηστος Γ. Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, περὶ τῆς σημασίας τῆς ῥόας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, χωρὶς νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὰ ἐκ Σπάρτης πλακίδια καὶ τὴν αἰγίδα ἐν ΑΕ 1939, 99 - 110.

Ἄλεια τῆς Τεγέας δὲν ἦτο διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν Ἀθηναίων Σώτειραν¹ καὶ ἡ κυρίως τοπικὴ Πολιάτις ἐχάρισε «εἰς φυλακὴν πόλεως» τρίγας τῆς Μεδοῦσης.

Ἀγέρωχος προβαίνει καὶ ἀπειλητικὸς ὁ Σπαρτιάτης. Ἡ ὅλη ἐμφάνισις καὶ κάθε λεπτομέρεια ἐμφαίνουν τὴν ἀποφασιστικότητα καὶ τὸν ἀδιάψευστον ἀνδρισμὸν του (εἰκ. 46). Ὅρθία μὲ μικροτάτην ἀπόκλισιν στέκει ἐπάνω εἰς ἰσοδύναμον λαιμὸν ἢ με-

Εἰκ. 46

γάλη σχεδὸν τετράγωνος κεφαλὴ. Ἐνεργῶς ἀποφασιστικὴ εἶναι ἡ χειρονομία, καθὼς ὁ ἦρωας ἀδράχνει τὸ ξίφος δι' ἐνδεχομένην εἰς κάθε στιγμὴν δρᾶσιν. Τὴν ζωηρότητα τῆς χειρονομίας τονίζει ἔτι μᾶλλον τὸ ἐπίτηδες καὶ παρὰ τὴν συνήθειαν προβαλλόμενον ἀριστερὸν σκέλος (ἀντὶ τοῦ δεξιοῦ, ὡς εἶναι κανονικόν, ὅταν τὸ πρόσωπον βλέπει ἀριστερά). Κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον τὸ ζωηρῶς ἐντεινόμενον πρὸς τὸ ὀπισθεν δεξιὸν σκέλος εὐρίσκει ἀνταπόκρισιν καὶ ἀμοιβαίαν ἔξαρσιν εἰς τὴν προβαλλομένην δεξιάν, ὅπως γενικῶς δυνάμεθα νὰ ἀναπαραστήσωμεν αὐτὴν καὶ συμπληρώσωμεν τὸ οἰκτεῖον πλάτος τοῦ στήθους. Ἔτσι εὐοδώνεται ἡ ἔκφρασις τῆς ζωῆς, καθόσον περὶ τὸν εὐσταλῆ κορμὸν τὰ τέσσαρα ἄκρα ρυθμίζονται μὲ πλήρη τούτων ἀντικίνησιν (contraposto).

¹ Πρβλ. μελέτην μου «Ἡ Ἀθηναία Πολιάτις ἐν Τεγέᾳ» εἰς ΔΕΝΑ 1912, 49 κ.ε. Γενικώτερα ἰδὲ IMMERWAHR, *Kulte u. Mythen Arkadiens*, 52 κ.ε.

Οἱ λόγοι δὲν περιτεύουν, ὅταν κινῶν τὴν προσοχὴν εἰς πραγματικὰς ἀξίας τοῦ ἔργου τῆς τέχνης. Ἀποβλέποντες εἰς τὰ ζωηρὰ ἔκτυπα σχέδια τῶν μηρικῶν μυῶν, ὡς τὰ ἐξιγίασεν ὁ Παπαηλιόπουλος, ἀναγνωρίζομεν ὅτι ὁ καλλιτέχνης ἐπέδιωσε ἐντονωτέραν τάσιν καὶ κίνησιν εἰς τὸ δεξιὸν παρὰ εἰς τὸ ἀριστερὸν σκέλος (πρβλ. καὶ τὴν διαφορὰν εἰς ὕψος τῶν ἐπιγονατίδων). Ἀκριβῶς τὸ αὐτὸ θὰ συμβαίῃ σχετικὰ μὲ τὴν κίνησιν τῶν χειρῶν. Εἰς τὴν ζωηρὰν ἀπομάκρυνσιν τῆς ἀριστερᾶς θὰ ἀντιστοιχῇ μειωμένη προβολὴ τῆς δεξιᾶς. Ὁ καλλιτέχνης συνειδητὰ ἐπέδιωσε νὰ ἐμφανίσῃ τὸν

Εἰκ. 47

ἥρωα ζωηρὰ κινούμενον, χωρὶς μὲ τοῦτο καθόλου νὰ μειώσῃ τὸ ὄρθιον καὶ ἐπιβλητικόν του ἀνάστημα. Ἐπέτυχε, θεωρητικῶς θὰ ἐλέγομεν, νὰ ὑποτάξῃ τὴν ὅλην εἰκόνα εἰς ρυθμὸν ἀνώτερον μὲ πλήρη ἄνευ διαλειμμάτων διάρκειαν.

Τὴν λακωνικὴν τέχνην ἐλέγχει καὶ ἓν μόνον χαρακτηριστικόν, ἡ δηλωμένη μὲ στίγματα καὶ περίγραμμα γενειᾶς χωρὶς μύστακα. Τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο εἶναι μόνιμον εἰς πολλὰς εἰκόνας ἐκ τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος¹ καὶ δύο ἄλλων ἐκ τοῦ ἱεροῦ πλακιδίων, ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, σύμφωνα μὲ τὴν γνωστὴν πρώτην παραγγελίαν τῶν νέων ἐφόρων: *τὸν μύστακα κείρεσθαι καὶ τοῖς νόμοις πείθεσθαι*. Ἀλλὰ καὶ γενικώτερον φανερὰ εἶναι ἡ ὁμοιότης μὲ τὴν κεφαλὴν τῆς Ἀθηνᾶς κατὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἀδρότητα τῶν λεπτομερειῶν—χείλη, μύτη κ.τ.λ. Τὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς τοῦ ἥρωος εἶναι τὸ πέμπτον

¹ Sanctuary, πίν. 167, παρομοία κεφαλὴ ἀρχαιοτέρα (DAWKINS 740 π.Χ.), 160, 2. 3.

ἀκριβῶς τοῦ συνολικοῦ ὕψους, δηλ. 3.36 ἐκ. (μέχρι τοῦ ἄκρου τῆς γενειάδος): 16.8 ἐκ. ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου καὶ ἐπίσης ἀκριβῶς πέντε κεφαλῆς ὕψη ἐπὶ τῆς Ἀθηνᾶς ἀποτελοῦν τὸ ὅλον ὕψος, 2.5 ἐκ.: 12.5. Διαφορετικὰ ἢ θεὰ ἢ ἡρώϊσσα τῆς εἰκ. 47 παρὰ τὴν φθορὰν τῆς ἔμπροσθεν πλευρᾶς ἔχει ἀνάστημα λεπτὸν καὶ ῥαδιόν, καθόσον τὸ ὅλον ὕψος — ἡλαττωμένον εἰς ὅλας τὰς συσχετιζομένας ἄνω κατὰ τὸ $\frac{1}{3}$ — ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξ (6) κεφαλᾶς, 14.2 ἐκ.: 2.3. Ἀκολουθεῖ, παρὰ τὴν πρὸς τὰ δεξιὰ κατεύθυνσίν της ἀδύνατον νὰ θεωρηθῇ ἀντικρουστὴ μορφή τῆς Ἀθηνᾶς ἢ τοῦ ἥρωος. Χρονολογικῶς ἀρχαιότερα εἶναι περὶ τὸ 600 π.Χ. ἢ Ἀθηνᾶ, ἐλάχιστα νεώτερος ὁ ἥρωος καὶ μετὰ δύο πιθανῶς δεκαετίας ἢ ῥαδινωτέρα ἡρωῖνη, 580-570. Ἡ πολὺ προέχουσα μεγάλη μύτη καὶ ὁ διατηρῶν μέγα μέρος τῆς ἀρχαίας ὑπτίας θέσεως πῆχυς εἶναι στοιχεῖα ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν νὰ καταβῶμεν ἕως τὴν ἐποχὴν τῆς κύλικος τοῦ Ἀρκεσίλα (565 - 550 π.Χ.).

Δὲν ἀνῆκει λοιπὸν εἰς τὴν αὐτὴν σειρὰν καὶ τὴν αὐτὴν κίστην ἢ ἄς εἴπωμεν λάρνακα. Ὅμως ὀφείλομεν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα, ποῖος νὰ εἶναι ὁ ἀπειλητικὸς καὶ δι' ἐπίθεσιν ἐτοιμαζόμενος ἥρωος. Ἀνέκαθεν ἐσκέφθη τὸν Μενέλαον ἐνθυμηθεὶς τὸ χωρίον τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ περιγράφοντος τὴν λάρνακα τοῦ Κυψέλου, V 18, 3: *Μενέλαος δὲ θώρακά τε ἐνδεδυκὼς καὶ ἔχων ξίφος ἔπεισιν Ἑλένην ἀποκτεῖναι, δῆλα ὡς ἀλισκομένης Ἰλίου.* Δὲν βλάπτει καθόλου, ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος δὲν ἔχει θώρακα. Ἀντίθετα σημαντικὸν εἶναι, ὅτι, ἐνῶ λείπει κάθε εἶδος ὀπλιτικῆς σκευῆς, περικνημίδες, δόρυ, κράνος, τὸ ξίφος μόνον παριστάνεται καὶ ἐμφαντικῶς μὲ ὅλην τὴν ἐξάρτησίν του — τελαμῶνες διασταυρούμενοι. Ἄλλως ἢ τιμωρία τῆς ἀπίστου ὥραιας, ἥδη αἰχμαλώτου, δὲν ἦτο ἔργον ὀπλίτου καὶ τὸ ξίφος ἦτο ἀρκετόν. Μὲ γυμνὸν ξίφος βλέπομεν τὸν Μενέλαον νὰ ἐπιτίθεται κατὰ τῆς Ἑλένης ἐπὶ μελανομόρφου ἀμοφρέως τοῦ Λυδοῦ¹. Καὶ ἡ Λάκαινα Λαμπιτώ (ΑΡΙΣΤΟΦ. Λυσ. 155) ἐκφράζεται ἀφοριστικῶς: *ὁ γῶν Μενέλαος τᾶς Ἑλένας τὰ μᾶλά πα γυμνᾶς παρανιδὸν ἐξέβαλ', οἰῶ, τὸ ξίφος.* Πιθανώτατον ἄρα νομίζω εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ Μενελάου.

Ὅσον καὶ ἂν εἶναι ἀκρωτηριασμένη ἢ Χίμαιρα (εἰκ. 48) διασώζει ἀρκετὰς ἀξίας τοῦ ἀκεραίου ἔργου. Ἐπιμελημένον καὶ ἐκφραστικὸν εἶναι τὸ περίγραμμα, ὑπερήφανα ἀνατείνεται ὁ τράχηλος τοῦ θηρίου προβάλλων μέτωπον ἀγριωπὸν καὶ τὸ ἐσωτερικὸν σχέδιον ἐγγάρακτον ἢ ἐκτυπὸν εἶναι ἐπίσης φροντισμένον. Τὸ εἰκονιζόμενον μέγεθος εἰς

Εἰκ. 48

¹ BUSCHOR, Griechische Vasen, εἰκ. 130, πρβλ. γενικώτερον ΒΕΡΔΕΛΗΝ, ΑΕ 1937 τ. ἑκατονταετηρίδος, 3ον μέρος 754 κ.έ.

μήκος μέγιστον καὶ ὕψος εἶναι τὸ ἥμισυ τοῦ πρωτοτύπου 16 ἐκ. : 15.5. Εἶναι ἄρα ἰσοῦψές

Εἰκ. 49

σχεδὸν μὲ τὸν ὀνομασθέντα Μενέλαον. Πλήρη ἀπεικόνισιν Χιμαίρας μετὰ τοῦ ἀντιπάλου Βελλερεφόντου ἐπὶ τοῦ σχετικοῦ Πηγάσου ἔχομεν ἐπὶ πρωτοκορινθιακοῦ ἀρυβάλλου¹, ἀλλ' ἢ Χίμαιρα ἡμῶν εἶναι νεωτέρα. Ἀνήκει εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν μεσαιῶν κορινθιακῶν ἢ τῶν λακωνικῶν τοῦ ρυθμοῦ III. Εἰς τὴν αὐτὴν σειρὰν τῆς λάρνακος πιθανῶς ἀνήκει καὶ ἡ ὄχι ὀλιγώτερον ἐπιτυχῶς σχεδιασμένη Σφίγξ τῆς εἰκ. 49 ἐνθυμίζουσα τὰς Σφίγγας ἀκρωτήρια τοῦ μεγαλυτέρου ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τῆς Καλυδωνίας Λαφρίας², περὶ τὸ 570 π.Χ.

Ἀκολουθοῦν τέσσαρες παραστάσεις, τριῶν ἀνδρῶν καὶ τράγου, ποὺ θὰ ἦσαν τοποθετημένοι, ἐκάστη χωριστά, ἐπὶ ζώνης ὄχι τῆς αὐτῆς ἀλλὰ πάντως μικροτέρου ὕψους. Εἰς τὴν εἰκ. 50 παρίσταται — μέγεθος πρωτοτύπου —

ὀπλίτης Σπαρτιάτης μὲ τὸ μόνιμον χαρακτηριστικὸν τῆς γενειάδος χωρὶς μύστακα. Φορεῖ κράνος μὲ προμετωπίδα καὶ μικρὸν ἐπάνω λείψανον λοφείου. Ἡ ἰσχυρῶς ὀπισθοχωροῦσα ἀριστερὰ ὠρισμένως θὰ ἐκράτει ἀσπίδα, ὡς φαίνεται, ἀποκολληθεῖσαν. Σημείωσε καὶ ἐδῶ τὴν λεπτότητα τοῦ περιγράμματος μάλιστα κατὰ τὸν ἀριστερὸν ὤμον καὶ βραχίονα. Ἐποχὴ τῶν δύο πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 6^{ου} αἰῶνος.

Ὅταν ὁ μέγας μακρόσειρος Ταῦγετος εἶναι χιονισμένος καὶ ἄνεμοι διαπνέουν τὴν κοίλην Λακεδαιμόνα, τὸ ψῦχος δὲν εἶναι ὑποφερτόν· διὰ τοῦτο παρὰ τὴν περίφημον σκληραγωγίαν ὁ Σπαρτιάτης τῆς εἰκ. 51 εἰς μέγεθος τοῦ πρωτοτύπου εἶναι ἐπιμελέστατα τυλιγμένος εἰς τὴν χλαϊνάν του. Θαυμαστὸν εἶναι, πῶς τὸ ἀκριβέστατα περικοπὲν περίγραμμα παριστάνει γενειάδα, μύτην, πρόσωπον, τὸ ἔλλειψοειδὲς λακωνικὸν κράνιον, τὴν μακρὰν κόμην, ὀλόκληρον τὸ σῶμα μὲ τὴν καμπτομένην δεξιὰν καὶ ὅλα αὐτὰ τὰ ἐνώνει εἰς ἓν τόσον ἀπλοῦν ὅσον καὶ περιεκτικὸν σύνολον. Δὲν γνω-

Εἰκ. 50

1 BUSCHOR, Griech. Vasenmalerei, 51 εἰκ. 34. 2 Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος, 12 κ.ε.

1 BUSCHOR, Griech. Vasenmalerei, 51 εἰκ. 34.

2 Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος, 12 κ.ε.

ρίζω παρομοίαν εἰκόνα ἄλλοθεν, ἀλλ' ὁ λακωνικὸς τύπος τῆς κεφαλῆς, τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος, εἶναι φανερός.

Σημαντικὰ νεώτερος εἶναι ὁ νέος τῆς εἰκ. 52. Περιέργος εἶναι ἡ περιβολὴ τοῦ νεαροῦ προσώπου. Τὸ ἱμάτιον ἀφοῦ εἰς μίαν ἢ δύο στροφὰς περιτυλίξῃ τὸν μακρὸν λαιμὸν καταπίπτει μὲ μίαν πτυχὴν ὀπισθεν καὶ εἰς δύο ἔμπροσθεν. Ἐλλείπουν αἱ κνήμαι, διὸ καὶ ἀδύνατον εἶναι ἀκριβῶς νὰ ὑπολογισθῇ τὸ ὕψος. Ἀπὸ τὸ σχετικῶς μέγα ὕψος τοῦ λαιμοῦ, τὴν μικρὰν κεφαλὴν καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου φαίνεται

Εἰκ. 51

ὅτι ἐπεδιώκετο ἡ παράστασις νεανικοῦ ῥαδινοῦ σώματος. Παρὰ ταῦτα δὲν πιστεύω, ὅτι χρονολογικῶς πρέπει νὰ κατέλθωμεν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ μαρμαρίνου ναοῦ.

Τέλος ὁ τράγος τῆς εἰκ. 53, φωτογραφία καὶ σχέδιον ἔχουν, ὅπως καὶ τὰ προηγηθέντα τρία εἰκονίδια, τὸ μέγεθος τοῦ πρωτοτύπου. Ἡ παράστασις εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα. Ὅπως εἶδομεν μάλιστα κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ περιτυλιγμένου Σπαρτιάτου καὶ ἐδῶ τὸ περίγραμμα ἀποδίδει ἐξαιρετὰ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ τράγου εἰς νεαρὰν ἡλικίαν. Μακρὸν καὶ ἀναλόγως παχὺ εἶναι τὸ σῶμα, βραχύτερα τὰ ἔμπροσθια σκέλη τῶν ὀπισθίων, μικρὰ σχετικῶς κεφαλὴ μὲ ὑποδήλωσιν γενείου καὶ

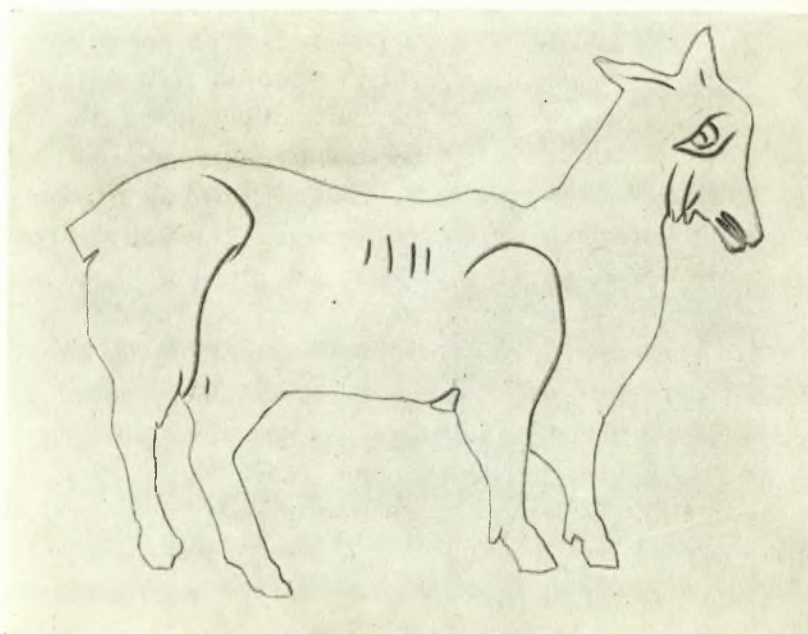
Εἰκ. 52

πιθανώτερον αὐτιὰ ὑπεράνω καὶ ὄχι κέρατα. Ἐπιδιώκεται ἀκόμη διαφορισμὸς εἰς τὴν προοπτικὴν παράστασιν τῶν σκελῶν τὸ ἀριστερὸν ὀπίσθιον καὶ τὸ ἔμπροσθιον δεξιὸν σκέλος εἶναι παχύτερα τῶν ἄλλων δύο¹. Γενναιοτέρα ἦτο ἡ πρόθεσις τοῦ καλλιτέχου νὰ παραστήσῃ τὸ ἐρίφιον ὄχι ἀπλῶς κατὰ μῆκος ἐκτεινόμενον ἀλλὰ καὶ στρεφόμενον πρὸς τὰ δεξιὰ του. Τὴν σχετικὴν στροφὴν ἐλέγχουν αἱ λεπτομέρειαι τῆς κεφαλῆς — προβολὴ τοῦ ἀριστεροῦ μετώπου, ὁ ὀφθαλμὸς, τὰ αὐτιὰ — τὸ προκύπτον ἀριστερὸν στήθος ἐν συνδυασμῶ μὲ τὴν ὑποχώρησιν τοῦ δεξιοῦ σκέλους καὶ ἡ συναφὴς ἐξόγκωσις τοῦ περιγράμματος ὑπὲρ τὸ ἀριστερὸν σκέλος. Παρὰ ταῦτα τὸ μῆκος τοῦ σώματος μένει ἀνεπηρέαστον ἐκ τῆς στροφῆς καὶ τοῦτο παλαιότερον κατελογίζετο ὡς ἀδυναμία τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς. Σήμερον δὲν τὸ δεχόμεθα. Ἡ καλὴ, ὅπως ἐδῶ, ἢ κακὴ χρῆσις τῆς προοπτικῆς ἔχει σημασίαν, ἀλλ' ἢ προοπτικὴ καθ' ἑαυτὴν καὶ ἡ ἀκριβεστάτη οὐδεμίαν ἔχει καλλιτεχνικὴν ἀξίαν.

Ἐπολείπεται νὰ ἐξετάσωμεν ὅσα μικρὰ ἀφιερῶματα εἶναι αὐτοτελῆ. Ὁ ἰχθύς π.χ. τῆς εἰκ. 54 = τὰ $\frac{2}{2}$ τοῦ πρωτοτύπου, ἔχει διακοσμηθῆ καὶ κατὰ τὰς δύο πλευράς, ἐπομένως ἀδύνατον εἶναι νὰ εἶχε ἐπικολληθῆ ἐπὶ ξυλίνης βάσεως ἢ τοῦλάχιστον ἀπίθανον.

¹ Ἡ προσπάθεια τοῦ διαφορισμοῦ αὐτοῦ εἶναι συχνότατον φαινόμενον εἰς τὴν λακωνικὴν τέχνην, ὅπως εἶδομεν ἤδη εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν πετεινῶν καὶ τῆς Χιμαίρας.

Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ἡ παράστασις τοῦ μικροῦ ἰχθύος ἔγινε μὲ δεξιὰν συνάρτησιν τῆς μνημονικῆς κατόψεως τῆς πλατείας ἐπιφανείας καὶ τῆς φυσικῆς πλαγίας ὄψεως.

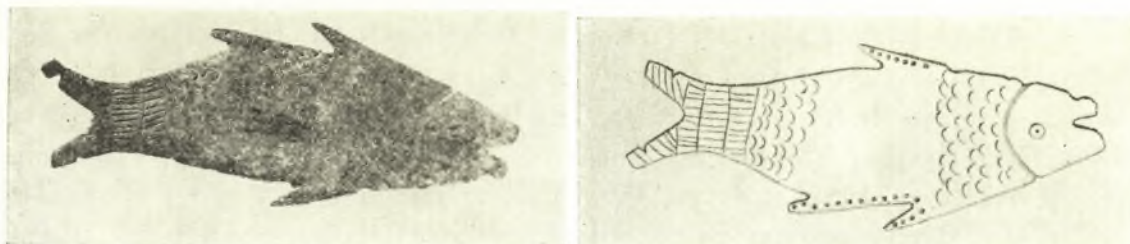

Εἰκ. 53

Τὴν πλαγιότητα τῆς κεφαλῆς συμμερίζεται τὸ ὑπεράνω περίγραμμα τὸ διαφορετικὸν πρὸς τὸ κάτω: Πολλὴ παρατήρησις καὶ λεπτὴ ἐργασία. Τὸ μικρὸν ἀνάθημα δὲν εἶναι ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων, τοῦ 7^{ου} δηλ. αἰῶνος.

Ἐπὶ τῆς εἰκ. 55 ἔχομεν δύο περιόπτους χυτοὺς ταύρους, τὸν κάτω ἀρχαιότερον τοῦ

ἄλλου καὶ τρίτον ζῶον, ἄδηλον ἂν ἵππον ἢ φορβάδα, ποῦ εἶχεν ἐπικολληθῆ ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ σφαιρικοῦ χαλκοῦ ἀγγείου, καθόσον ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ζώου ἔχει σκοπίμως διαμορφωθῆ.

Εἰκ. 54

Ἐπὶ τῆς εἰκ. 56 τέλος διακρίνομεν ἀριστερὰ τὴν λαβὴν καὶ μικρὸν μέρος κάτω σιδηροῦ λέβητος μετρίου μεγέθους καὶ δεξιὰ τρία μικρὰ ἀναθηματικά κάτοπτρα.

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν χαλκῶν ἀφιερωμάτων ὡς ἐπενδύσεων εἴτε αὐτοτελῶν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι πάντα ἀνήκουν εἰς τοὺς πρὸ τοῦ μαρμαρίνου ναοῦ χρό-

Εἰκ. 55

Εἰκ. 56

νους (550 π.Χ.). Τὰ πλεῖστα κατ' ἀνάγκην εἶναι ἀρχαιότερα, ἐλάχιστα δὲ καὶ ταῦτα ἀμφίβολα εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθοῦν εἰς νεωτέραν ἐποχὴν. Ἐκ τοῦ 5^{ου} αἰῶνος δὲν ἔχομεν τίποτε. Ὡς ἐξ Ὀλυμπίας, Φιγαλείας καὶ ἄλλοθεν μανθάνομεν μετὰ τὴν κατασκευὴν μεγάλων ἀρχιτεκτονικῶν ἔργων ὑποχωρεῖ ἢ καὶ παύει ἐντελῶς ἢ συνήθεια τῆς προσφορᾶς μικρῶν ἀφιερωμάτων.

Κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν εὗρημάτων καὶ μάλιστα τὴν ἀντιμετώπισιν πολλῶν καὶ οὐσιωδῶν προβλημάτων τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ, κατὰ μέγα μέρος ἐπιτυχῆ, φυσικὸν ἦτο νὰ ἀποβῆ μακρὸς ὁ σχετικὸς λόγος. Διὰ τοῦτο χρήσιμον εἶναι πρὶν κλείσωμεν τὴν μελέτην εἰς τρία σύντομα κεφάλαια νὰ συμπληρώσωμεν τὴν ὅλην ἔρευναν.

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ

Πάντες οἱ τοπογραφήσαντες ἐρευνηταὶ μέχρι τοῦδε, μεταξύ τῶν ὁποίων καταλέγονται καὶ ὅσοι ἐγνώρισαν τὸν ναὸν ὑπεράνω τοῦ Καντρέβα FRAZER καὶ LORING, ἐδέχθησαν ἀδιστακτικῶς, ὅτι τὸ κατὰ τὴν Βίγλαν ἐρείπιον ἀνήκει εἰς τὸ ἀρχαῖον ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς Σωτείρας καὶ τοῦ Ποσειδῶνος. Πῶς ὁ HOLMBERG προήλθεν εἰς διάφορον γνώμην ἤδη εἴπομεν. Τὸ Βόρειον καλούμενον ὄρος — σήμερον Γκράβαρη — ἐκτείνεται ΒΑ. τῆς Ἀσέας καὶ τῆς σχετικῆς μικρᾶς πεδιάδος, ἀλλὰ τόσον οἱ ἀρχαῖοι ὅσον καὶ οἱ νεώτεροι δὲν συμβουλεύονται καλοὺς χάρτας διὰ νὰ καθορίσουν τὰ σημεῖα τοῦ ὄριζοντος καὶ ὀνομάσουν τὰ ὄρη ἢ τοὺς ἀνέμους. Ἡ κατὰ τὸν ΠΑΥΣΑΝΙΑΝ ἄνοδος ἐξ Ἀσέας εἰς τὸ ὄρος τὸ Βόρειον καλούμενον (καὶ ἐπὶ τῇ ἄκρᾳ τούτου σημεῖα ἔστιν ἱεροῦ...) εἶναι ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας γνωστὸς δρόμος. Τὸ βορειότερον μέρος τοῦ ὄρους λέγεται Καλογερισκόν, Σινάτικο ἢ Σιναϊτικόν, διότι ἀνήκεν ὡς Μετόχιον εἰς τὸ περιφανὲς μοναστήριον τοῦ Ὁρους Σινᾶ, μοναδικὴν δὲ ἐκκλησίαν τὸ Μετόχιον εἶχε τὴν ἀσήμαντον ἀρχιτεκτονικῶς ἐπ' ὀνόματι τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος ἰδρυθεῖσαν ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ. Τοῦ μεσαιωνικοῦ δρόμου, ποὺ ᾠδήγει εἰς Ἀγ. Σωτήραν ὑπάρχουν πολλοῦ βέβαια ἔχνη (καλντιριμί) ἐπὶ τοῦ βουνοῦ ἀπέναντι τοῦ χωρίου τῆς Νιτόριζας. Ὁ δρόμος λοιπὸν αὐτὸς συμπύπτει ἀκριβῶς μὲ τὴν ἀρχαίαν ἄνοδον ἐξ Ἀσέας, διότι, ὅπως διεπίστωσε μὲ αὐτοψίαν ὁ Κοντογιώργης, φαίνονται ἐδῶ καὶ ἐκεῖ αἱ χαρακτηριστικαὶ τῶν ἀρχαίων ἀμαξοτροχιῶν αὐλάκες μέχρι ἀποστάσεως 100 μέτρων ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ. Ἐπειτα, ὅτι ἄκρα τοῦ ὄρους δὲν εἶναι ἡ γεωγραφικὴ ἢ γεωλογικὴ, ἀλλ' ἡ σχετικὴ πρὸς τὸν ὀδοιποροῦντα καὶ τὰς ἀνάγκας του, εἶναι αὐταπόδεικτον. Πλησιέστερον πρὸς τὸ Παλλάντιον — ὀλιγώτερον τῆς ὥρας — εἶναι τὸ ἱερὸν ἢ πρὸς Ἀσέαν (πλέον τῆς ὥρας). Ἐν τούτοις βέβαιον εἶναι, ὅτι ἀσρατικὸν ἦτο τὸ ἀρχαῖον ἴδρυμα. Ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Γαλλικῆς Ἀποστολῆς τοῦ Μορέως γνωρίζομεν, ὅτι τὸ ὀνομαζόμενον Χῶμα, ἐφ' οὗ ὑπῆρχον ὄροι γῆς, τὰ σύνορα μεταξύ Μεγαλοπολιτῶν Τεγεατῶν καὶ Παλλαντιέων (ΠΑΥΣ. VIII 44, 5) εἶναι τὸ λεγόμενον Χτήρι ἡμίσειαν ὥραν ΝΑ. τοῦ Παλλαντίου¹. Μεγαλειώδης διπλῆ σειρὰ ὀγκολίθων ἀκατεργάστων ἐκτεινομένη ἐπὶ ἓν περίπου χιλιόμετρον μεταξύ ὄρους καὶ χωρίου Μπεσίρι ἐχρησίμευεν ὡς ὑπόβαθρον τῶν ἐπ' αὐτοῦ σωρευθέντων χωμάτων. Τὸ Χῶμα οὕτω ἦτο ὅπως καὶ ἀλλαχοῦ, τὴν Κοπαῖδα π.χ., ὑδραυλικὸν μέγα ἔργον χρήσιμον εἰς τὴν κατανομήν τῶν ὑδάτων καὶ μὲ τὴν βεβαιότητα τῆς θέσεώς του φωτεινὸς διὰ τὰ πέριξ τοπογραφικὸς ὄρος. Ἀλλ' ὅταν οἱ Μεγαλοπολιταὶ κατέβαινον ἕως τὸ Χῶμα τοῦτο σημαίνει ὅτι μέγα μέρος τοῦ πρὸς δυσμὰς Βορείου ὄρους ἀνήκεν εἰς αὐτοὺς δηλ. εἰς τοὺς συνοικήσαντας ἀπὸ τοῦ ἔτους 369 π.Χ. εἰς τὴν Μεγάλην πόλιν Ἀσεάτας.

¹ PUILLOU BOBLAYE, Recherches, 143. Ἀτόπως καὶ μετ' ὑπερκριτικῆν ὁ LORING ἐτοποθέτησε τὸ Χῶμα κατὰ

τὴν παρὰ τὸ Παλλάντιον Ἀγ. Παρασκευὴν JHS 1895, 35. Ἴδὲ μικρὰν μελέτην μου εἰς Ἀρχ. Δελτ. 1918, 102 - 4.

ΣΥΓΚΡΙΣΙΣ ΜΕ ΤΟ ΤΕΓΕΑΤΙΚΟΝ ΙΕΡΟΝ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΚΝΑΚΕΑΤΙΔΟΣ

Πολλάκις ἀνεφέρθημεν εἰς τὸ γειτονικὸν τοῦτο ἱερὸν ζητοῦντες ἀναλογίας διαφωτιστικὰς τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ζητημάτων. Καὶ οἱ δύο μαρμαρίνοι ναοὶ εἶναι περίπου σύγχρονοι — β' ἡμισυ τοῦ 6^{ου} π.Χ. αἰῶνος — ἀλλ' ἄδηλον εἶναι, τίς εἶναι ὁ ἀρχαιότερος. Μεγαλύτερος καὶ περίτερος ὁ τῆς Ἀσέας, μικρότερος ὁ ἄλλος (6.60 × 13.20 μ.) καὶ τετράστυλος ἀμφιπρόστυλος. Τὴν πρωιμωτάτην μαρμαρίνην ἐμφάνισίν των ὀφείλου, ὡς ἤδη ἐλέχθη, εἰς τὴν γειτονίαν τῶν μαρμάρων τῶν Δολιανῶν, ἀλλ' εἶναι φυσικὸν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὴν πρώτην ἐκμετάλλευσιν τοῦ λαμπροῦ ὑλικοῦ θὰ εἶχον οἱ Τεγεᾶται κάμει, ὅταν ἔκτισαν τὸν ἀρχαῖκόν ναὸν τῆς μεγάλης Ἀλέας, ὅθεν κατάγονται μερικὰ παλαιὰ κιονόκρανα. Δύσκολον δὲν ἦτο διὰ τοὺς Ἀσεάτας νὰ χρησιμοποιήσουν τὸ τεγεατικὸν τοῦτο ὑλικόν, καθόσον εἶναι γνωστὸν, ὅτι ἡ Τεγέα κατὰ τὸν 7^{ον} καὶ μέγα μέρος τοῦ 6^{ου} ὑπῆρξε «μεγάλῃ δύνاميς» εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ κατεῖχε τὴν Σικιρίτιδα καὶ τὴν Μαιναλίαν χώραν πᾶσαν.

Τίποτε δὲν γνωρίζομεν περὶ τῶν σχετικῶν ἀρχιτεκτόνων, πιθανὸν εἶναι μόνον, ὅτι θὰ προήρχοντο ἐξ Ἀργους ἢ Κορίνθου τῶν πατριδῶν τοῦ δωρικοῦ ρυθμοῦ. Βέβαιον ἐξ ἄλλου εἶναι ὅτι δὲν ἦτο ὁ αὐτὸς ἀρχιτέκτων μὲ τὸ συνεργεῖόν του εἰς τὴν Ἀθηναίαν καὶ τὴν Κνακεάτιδα. Εἰς τὸν τεγεατικὸν ναὸν μετεχειρίζοντο ἀποκλειστικῶς συνδέσμοις διπλοῦ ταῦ καὶ εἰς τὸν ἕτερον μόνον πελεκίνους εἰς δύο τύπους Ὡς πρὸς τὰς ἀρχιτεκτονικὰς μορφὰς παρὰ τὰς ὁμοιότητας δὲν βεβαιώνεται ἐξάρτησις τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸν ἄλλον. Τὸ ἐπίθημα ὑπὲρ τὰς τριγλύφους τῆς Κνακεάτιδος, τὸ ἄλλως γνωστὸν ὡς ὑποδόκιον ἢ θρᾶνος τοῦ ἐσωτερικοῦ θριγκοῦ, φαίνεται, ὅτι ὑπῆρχεν ὡς «κοινὸν ἀγαθόν» καὶ ἐπὶ τῶν ναῶν τῆς Ἀσέας. Εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀρτέμιδος τὸ αὐτὸ ἐπίθημα μὲ ἄλλην μορφήν ἐμφανίζεται ὡς ἀκρογείσιον ὑπὲρ τὸν αἶτον καὶ τὰς μακρὰς πλευράς. Τὸ αὐτὸ εἶδομεν, ὅτι συμβαίνει μόνον εἰς τὸν παλαιότερον ξυλοπήλινον τῆς Ἀθηναῖς. Ἐδῶ ἐβεβαιώθημεν ὅτι τὰ γεῖσα πάντα ἦσαν τοῦ ἰωνικοῦ τύπου. Εἰς τὴν Κνακεάτιδα τὰ ἰωνικὰ ἐπαέτια γεῖσα μὲ τὴν τριπλῆν κάτω διαίρεσιν προσομοιάζουν μὲ τὰ δριζόντια δωρικὰ γεῖσα. Ἐν γένει πρόκειται περὶ συγχρόνων ἔργων μὲ τὸν ἀπαραίτητον καὶ ἐμπρέποντα εἰς ἑλληνικὰ ἔργα διαφορισμόν.

Τὸ πλέον σημαντικὸν κοινὸν γνώρισμα, σημαντικὸν διὰ τὴν λατρείαν, εἶναι ὅτι καὶ τὰ δύο ἱερὰ εἶναι ἰδρυμένα ἐπὶ ὑψηλῆς βουνοκορυφῆς καὶ τόπου τελείως ἀκατοικήτου. Εἶναι ἱερὰ ὀρείας θεότητος. Χρονικῶς τὸ ἱερὸν τῆς Ψηλῆς Κορφῆς φαίνεται ἐκ τῶν μικρῶν μεταγεωμετρικῶν εὐρημάτων παλαιότερον. Ἡ τόσον γνώριμος κατὰ τὴν Βίγλαν λακωνικὴ τέχνη ἀπουσιάζει εἰς τὸ καθαυτὸ τεγεατικὸν ἱερὸν καὶ τὸ εἰς συντρίμματα εὐρεθὲν πῆλινον ἀκρωτήριον δὲν σημαίνει λακωνισμόν ἰδιαίτερον, καθόσον ὁ λακωνικὸς κέραμος διὰ τὴν ποιότητά του εἶχεν ἐπικρατήσει καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Αἴγιαν.

Λ Α Τ Ρ Ε Ι Α

Κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ ἀναφερομένην παράδοσιν, ὅταν ὁ Ὀδυσσεὺς ἐπανῆλθεν ἐκ τοῦ Ἰλίου ἴδρυσεν τὸν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Βορείου ναὸν εἰς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς Σωτήρας καὶ τοῦ Ποσειδῶνος. Ἡ παράδοσις εἶναι μῦθος αἰτιολογικὸς παρόμοιος πρὸς τὸν ἐκτεταμένον παλαιὸν μῦθον, ὡς ἀναγινώσκωμεν εἰς τὴν Νέκυιαν τῆς Ὀδυσσεΐας (λ 121-134). Ἐκεῖ συνιστᾶ εἰς τὸν ἥρωα ὁ Τειρεσίης, ὅτι ὀφείλει, ἀφοῦ τιμωρήσῃ τοὺς μνηστήρας, νὰ φροντίσῃ ὅπως ἐξιλεωθῇ ἔναντι τοῦ Ποσειδῶνος, τοῦ ὁποῦ ἐτύφλωσε τὸν υἱὸν Πολύφημον. Πρὸς τοῦτο ἀναχωρῶν ἐξ Ἰθάκης νὰ μεταβῇ εἰς τόπους ὅπου τίποτε δὲν γνωρίζουν ἀπὸ θάλασσαν καὶ ἐκλαμβάνουν τὴν κόπην ὡς ἀθηρηλογόν (= δικράνι - φτυάρι). Ἐκεῖ πρέπει καταθέτων τὴν κόπην νὰ κάμῃ μεγάλας θυσίας εἰς τιμὴν τοῦ ἀνακτος Ποσειδῶνος¹. Τρίτος παρόμοιος αἰτιολογικὸς μῦθος εἶναι ὁ ὑπὸ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ ἀναφερόμενος εἰς VIII 14, 5. Εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῆς Φενεοῦ ὑπάρχουν ἐρεΐκια ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Τριτωνίας καὶ παρ' αὐτὸν ἢ ἐντὸς αὐτοῦ Ποσειδῶν χαλκοῦς ἔστηκεν Ἴππιος, ἀνάθημα τοῦ Ὀδυσσεύς, πλανωμένου διὰ τὴν εὕρεσιν τῶν ἵππων του, εὐρεθέντων μὲ τὴν βοήθειαν τῆς Ἀρτέμιδος Εὐρύππας, εἰς τιμὴν τῆς ὁποίας εὐγνωμονῶν ἴδρυσεν ἐπίσης ἰδιαιτέρον ἱερόν. Ἐμφανῆς εἶναι ἡ ὁμοιότης τῶν ἀρκαδικῶν τούτων παραδόσεων κατὰ τὴν Ἀσέαν, Μαντίνειαν καὶ Φενεόν. Εἶναι μῦθοι, λόγοι δηλ. ἀληθεῖς περὶ τῶν θεῶν, τοὺς ὁποίους παλαιότερον ἀδίστακτα ἐπίστευον οἱ ἀρχαῖοι. Ἄλλ' οἱ νεώτεροι τοὺς ὀνομάζωμεν αἰτιολογικούς, διότι μέσα εἰς αὐτοὺς ἀνευρίσκωμεν τὴν αἰτίαν τῆς γενέσεώς των καὶ συγχρόνως ἀποκαλύπτωμεν τὴν παναρχαίαν πραγματικότητα. Τί γυρεῖε ὁ Ἰθακήσιος ἥρωας εἰς τὰ ἀρκαδικὰ βουνὰ καὶ μάλιστα εἰς τὴν Φενεόν, ὅπου ἀνεῦρε τοὺς ἵππους του; Ὁ Πausanias ἐπιφέρει αἰτιολογίαν πολὺ ἀστείαν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι καὶ αὐτὸς εἶναι Ἴππιος, ὅπως ὁ Ποσειδῶν ὁ Ἴππιος, ὁ γαιάχορος καὶ ἐνοσίχθων. Ἀρχικῶς ἡ θεότης εἶναι μία, ἀμφίβιος, κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν, ἔπειτα μὲ τὸν ἐξελικτικὸν χρόνον διχάζεται εἰς δύο πρόσωπα ἀντίπαλα καὶ ὅταν μετὰ τὴν σύγκρουσιν ὑπερισχύει τὸ ἓν καὶ ὑποβιβάζεται τὸ ἕτερον εἰς θνητὸν ἥρωα, τότε πρὸς συμβιβασμὸν ὁ Ὀδυσσεὺς ἀναλαμβάνει τὸ ἔργον νὰ προσφέρει μεγάλας τιμὰς εἰς τὸν νικητὴν.

Εἰς τὸ ἀσεατικὸν ἱερόν ἢ Ἀθηνᾶ συνελατρεύετο μὲ τὸν Ποσειδῶνα. Πολὺ γνωστὴ εἶναι ἡ κοινὴ λατρεία τῶν αὐτῶν θεῶν, ὅπως συμβαίνει εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, τὸ Σούνιον καὶ ἀλλαχοῦ. Εἰς τὸν Ἴππιον Κολωνὸν τῶν Ἀθηνῶν ὑπῆρχε βωμὸς κοινὸς Ποσειδῶνος Ἰππίου καὶ Ἀθηνᾶς Ἰππίας (ΠΑΥΣ. I 30, 4) εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῆς Φενεοῦ παρὰ τὸν ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς Τριτωνίδος ἴστατο ἄγαλμα Ποσειδῶνος Ἰππίου. Καὶ εἰς δίωρον ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ εἰς τὸν τεγεατικὸν δῆμον τῶν Μανθουρέων ἐτιμᾶτο ἢ αὐτὴ θεὰ ὡς Ἀθηνᾶ Ἰππία (ΠΑΥΣ. VIII 47, 1).

Πολυσήμαντος εἶναι καθ' ἑαυτὴν πᾶσα θεότης καὶ σὺν τῷ χρόνῳ μεταβάλλεται ἢ σχετιζομένη μὲ ἄλλας διαφοροποιεῖται. Συντελοῦν εἰς τοῦτο καὶ αἱ λατρευτικαὶ

¹ Ὅτι ὁ τόπος εἶναι ἡ Μαντίνεια, ὅπου κατ' ἐξοχὴν ἐλατρεύετο ὁ Ποσειδῶν ἔδειξεν ἐπὶ τῇ βάσει νομισμάτων τῆς πόλεως ὁ ΣΒΟΡΩΝΟΣ εἰς τὴν παλαιὰν λαμπρὰν

διατριβὴν του, Gazette Archéologique, 1888, 227-280, πίν. 35. Ulysse chez les Arcadiens κτλ.

ανάγκαι. Μία νεαρὰ κόρη περιμένει βέβαια πολλὰ ἀπὸ τὴν Μητέρα Θεὰν ἀλλὰ τὴν χρειάζεται καὶ ὡς προστάτιδα τοῦ γάμου καρποφόρον, τὴν θέλει νὰ εἶναι καὶ Εἰλείθυια διὰ τοὺς εὐκόλους τοκετοὺς καὶ ὡς παρθένος χορεύτρια ἐπιζητεῖ συνομήλικον βοηθὸν καὶ τὴν εὐρίσκει εἰς τὴν Ὀρθίαν Ἀρτέμιδα ἢ τὴν Καρυάτιδα. Κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἡ Δήμητρα ἔχει καὶ Κόρην, ἄλλην αὐτῆς ὑπόστασιν, ἡ δὲ ἀρκαδικὴ τῆς Λυκοσοῦρας ἔχει καὶ τὴν Ἀρτέμιδα καὶ ἐκ τοῦ Ποσειδῶνος τὴν Δέσποιναν. Ἐπεριμέναμεν βέβαια ἐπὶ τῆς ἐρημικῆς ὑψηλῆς ῥάχως τῆς Βίγλας νὰ εὐρωμεν λατρευομένην τὴν μεγάλην ὄρειαν Μητέρα, ἀλλ' ἀντὶ ταύτης ἀπαντῶμεν τὴν Ἀθηναῖν Σώτειραν σύνναον τοῦ Ποσειδῶνος. Ὅτι ἡ Ἀθηναῖα δυνατὸν νὰ εἶναι ὑπόστασις ἄλλη, λησμονημένη κάπως, τῆς ὄρειας Μητρὸς ὑποδεικνύει τὸ γεγονός, ὅτι ἡ θεὰ τοῦ βράχου τῆς Λίνδου εἶναι ἡ Λινδία Ἀθηναῖα. Καὶ εἰς τὴν Ἡλίδι ὑπῆρχεν ἱερὸν Ἀθηναῖς Μητρὸς (ΠΑΥΣ. V 3, 2). Ἐπειτα ὅπως ἐδῶ ὁ Ποσειδῶν μετὰ τῆς Ἀθηναῖς ἀποτελοῦν λατρευτικὸν ζεῦγος, ἐπὶ ἄλλου ἀρκαδικοῦ ὄρους τοῦ Κνακάλου τῶν Καρυῶν ὑπῆρχον ἱερά τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος Κνακαλησίας (ΠΑΥΣ. VIII 23, 3). Ἡ ὄρειά Ἄρτεμις (ΕΥΡ. Ἴφιγ. Ταυρ. 127) βεβαιώνεται ὡς ὑπόστασις τῆς ἀνατολικῆς Μεγάλης Μητρὸς διὰ πολλῶν παραδειγμάτων (πρβλ. καὶ Κνακαῖτιδα). Ἴδού, τέλος, καὶ ἐν ἀκόμῃ ἐξ αὐτῆς τῆς Ἀσέας. Πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἔχει μετακομισθῆ ἀπὸ τὸ Φραγκόβρυσσο εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον σημαντικὸν ἀκέφαλον ἄγαλμα θεᾶς καθημένης περίπου τοῦ 650 π.Χ. Κάτω ἀναγράφεται μὲ χαρακτηρισ ἀρχαίουσ ΑΓΕΜΟ. Ἄγεμῶ, Ἄγεμόνα, Ἡγεμόνη εἶναι μόνιμα ἐπίθητα τῆς Ἀρτέμιδος, ἀλλὰ τὸ καθήμενον ἄγαλμα σημαίνει, πιστεύω, ἔνδειξιν ὑπὲρ τῆς παλαιᾶς μητρικῆς θεᾶς.

Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ